

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

Készült: a magyarországi német önkormányzat közreműködésével

KÖRTÁNC FÜZETEK

Dr. Frank Gábor—L. Imre Mária—Englenderné Hock Ibolya—Heil Helmut—Dr. Várnai Ferenc—
Lantos Miklós—Schmidt Zoltán—Dr. Fehér István

MAGYARORSZÁGI NÉMETEK

Budapest

1998

A szerkesztő előszava	3
Dr. Frank Gábor:	
A magyarországi németek története	3
Schmidt Zoltán:	
A magyarországi németek földrajzi elhelyezkedése és származási területeik	9
A magyarországi németek mai elhelyezkedési területei:	9
L. Imre Mária:	
Település, építkezés	10
Szakrális épületek és emléktárgyak	11
A magyarországi németek népviseletéről	12
A viselet anyaga, beszerzése előállítás	13
Női öltözet — Alsóruházat	13
Felsőruházat	14
Hajviseletről és fejrevalókról	15
A lábbeliről	15
A női öltözközés kiegészítői	16
Férfi viselet	16
A lábbeliről	17
Népszokásokról — Templombúcsú	17
Kézműves mesterségek	18
Engelnderné Hoch Ibolya:	
Adatok a magyarországi németek néprajzához	
A naptári évhez kapcsolódó szokások — Téli ünnepkör	20
Advent	20
Karácsony	21
Újév	22
Tavaszi ünnepkör	22
Húsvét	23
Nyár	24
Ősz	24
Ételezési szokások	24
Receptek	26
Közmondások	26
Gyerektételek	27
Heil Helmut:	
Magyarországi német néptáncok	29
Dr. Fehér István:	
A német és a magyar nyelv egymásra hatása	30
Dr. Várnai Ferenc:	
A magyarországi németek népzenejéről	
Történelmi háttér - összefoglaló	30
Hol, merre őrzik ősök népzenei hagyományait?	32
Lantos Miklós:	
Nevezetes magyarországi németek és német származású személyek	34

A tanult történelemből közismerten az államalapítás kora óta vannak, akik a németekkel történő szövetség hívei és vannak, akik inkább másfelé tekintenek, e szövetség ellenzői. Mindkét tábor bőségesen tud felsorakoztatni érveket saját álláspontja védelmében. Sőt meglepő neveket is találhat az olvasó a dolgozat legvégén. S bár származásuk, nevük szerint is németek közé sorolhatók, sorlandók, hitvallásuk szerint akkor is magyarok voltak. De ennek a füzetnek nem feladata a problémák keresése, sokkal inkább ismereteink gazdagítása, a köztünk, a velünk együtt élő német honfitársaink történetével, néprajzával, mesevilágával. Célunk, hogy félretéve mindenfajta előítéletet, keressük meg egymásban a hiteleset, induljunk ki abból: ilyenek is lehetünk. Minden ember, nép, népcsoport, akiket megkülönböztet származása, neveltetése, vallása magában hordozza a közös embert. A Kárpát-medencében élők egyik csoportját, a 93 ezer négyzetkilométeren lakókat úgy hívjuk: magyarok. A hazát, a nemzetet. És hazánk tagjai mindazok, akik nyelvünket beszélik, országunkat gazdagítják, e föld született vagy választott gyermekei. Például az itt gyökeret eresztett osztrákok, németek. E dolgozatban róluk, magunkról beszélünk.

* * *

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK TÖRTÉNETE

A németek betelepítése az egykori római provinciában, Pannóniában, a Balaton környékén kezdődött. „Amikor Pipin visszatért, Pannóniát a Rábától a Dráváig Salzburg érsekének adta, hogy lássa el keresztény tanítással az avarok és szlávok maradványait” - így szól egy korabeli oklevél. A bajor egyház 796-tól ezzel egy csaknem beláthatatlan missziós területet jutott. Azt a területet, amelyet a frankok Károly és Pipin alatt meghódítottak egészen a bolgár birodalom határáig, csak a birodalomból kiinduló telepítéssel lehetett biztosítani. Salzburg már 750-től elkezdte a bajor keleti telepítéseket. Az avar háborúk után a pannon örgrófság is csatlakozott a telepítendő területekhez. Regensburg püspöksége ugyancsak felderítette a magyar terepet. Passau-i szerzetesek már a korai 9. században erdőt irtottak Magyarorszáig, azután lefelé a Duna mellett a végtelen pannon Alföldre. A kereszténység elterjesztése erdőirtás és telepítés nélkül elképzelhetetlen, mert csak így együtt volt az Istennek tetsző munka. Pipinnek a bajor püspökökhöz intézett felhívásával megkezdődött Pannónia és az ezen túli terület keresztény hitre térítése és hasznosítása. A bajorok legszívesebben az addig még nem művelt területekre telepedtek, ott keresték meg a legjobb szántóföldeket, amelyek a Balaton körül bőségesen rendelkezésre álltak. A bajor település békésen megvolt az itt maradt szlávokkal és avarokkal.

A Kárpát-medencét két irányból is térítették: 833-ban Salzburgból és azt követően a szlávok apostolai Cirill és Metód részéről. Nyitránál ütközött a bajor és bizánci térítés, Kelet és Nyugat, és a térítés és telepítés révén a politikai befolyási övezeteket is kijelölték. A bajor telepítés Pannóniában a Fertő-tó, Pécs és a Dráva közé helyezhető.

A Tisza felé, délre frank falvak voltak. Frank-hegynek (Fruskagora) hívják ma is a hegyvonulatot.

A bajor hadseregnek 907. évben Pozsonynál a magyar lovasoktól elszenvedett veresége után 50 évre halogatnak a források a németekről. 1000-ben I. István lett Magyarország királya. Már korábban megkeresztelte őt Pilgrim Passau-i püspök. Szent István király megnyitotta az országot a kereszténység és a Nyugat felé. Veszprém volt az egyik első püspöki székhely. Gizella bajor hercegnővel, II. Henrik császár testvérével kötött házassága végleges szakítást jelentett a pogány hagyományokkal. Olyan kíséretre volt szüksége, amelyben megbízható államszervező tevékenysége során. Boldog Gizella emléke mindmáig élő hagyomány az országban. Királynőként számos honfitársával együtt részt vállalt az ország kormányzásában. Esztorgomban még állnak a királyi vár és mellette az érseki templom maradványai. Itt hangozhattak el István királynak fiához, Imre herceghez intézett szavai, az „intelmek”: „A vendégek és jövevények hasznát hajtának. Különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az

MD 66 441

1398

udvar fényét emeli. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő.” István törvényalkotásában felhasználta a bajor, frank és alemann jogot. A kereszténység terjesztése, egyházzervezés és fegyveres segítségnyújtás egy évszázadon keresztül a német földről érkező vendégek legfontosabb feladatai közé tartozott. Vendégeknek mindazokat a Nyugatról jövő embereket nevezték, akikről valami hasznosat vártak. A Pozsonytól délre lévő szőlőművelő falvak, bajor jog szerint alapított, zárt települések voltak a szolgálatok fejében adományok. A bajor püspökök politikai befolyását István megszüntette, de a magyar templomépítkezések a német hatásról áruklodnak. Ják románkori temploma, amelyet a 13. század elején építettek, stílusjegyeiben vitathatatlan rokona a Bamberg-i dómnak. Az összesen 32 kőfaragóból 17 Bambergben és Jákban is azonos volt. Még állnak az egri várhegyen a 12. századból származó Szent István katedrális alapfalainak maradványai. A katedrális vargánya a kölmi dóméval lehetett azonos. A tér kiképzésén Dél-Németország befolyása érződik. Német jogrend érvényesült a pozsonyi városházától egészen Havasalföldig. Itt-ott áll még egy Roland oszlop, ami erre emlékeztet. A zsolnai jogkönyvet először németül, majd később írták magyarul. De a német polgárság városi rendje és jogszokásai fennmaradtak, közkinccsé váltak.

A 12. század végétől erőteljesen növekszik a német polgárok betelepődése. De csak akkor igényelhetik a vendégjogot és a kiváltságokat, ha zárt településeket alkottak és megtartották népi sajátosságait. 1241-ben a mongolok elpusztították az országot. De egy évszázad múlva, a királyok hívására több telepes jött korábban.

A Felvidéken, a bányavárosokban és azok környékén, a Szepességben a korai időktől fogva érintetlen, zárt közösségek alakultak és maradtak fenn. A Selmecbánya (ma Szlovákia) környéki bányászati ezidőtájt kezdődhetett, amikor Gizella királyné bajor telepesei aranyat kerestek ott.

1170 táján sok új falu keletkezett. A parasztok mellett bányászok és kézművesek, szakemberek folyamatosan és nagy számban érkeztek Felső-Magyarországra. A thüringiai bányavidékekről, Bajorországból, a Rajna mellől és Sziléziából jöttek. A gazdag, királyi bányavárosok között Selmecbánya (ma Szlovákia), az „ezüstváros” volt a legrégebbi alapítású. A sajátos középkori városi kultúra támaszát, a magyar bányavárosok német lakossága számára, a királyi szabadságjog, a kiváltságok és a szigorú céhes rend jelentette. A selmeci bányaurak házait címereik díszítették. A kereskedők és kézművesek a főutcán laktak. „Arany Körnöcbányát” városként alapították. A tágas, tervszerű elrendezés a keletnémet városok alapformájának felelt meg. A király német bányászokat és pénzverőket hozatott Csehországból, hogy a gazdag aranylelőhelyeket feltárják. A körmöci érme 1325 óta fogalom.

„A rézből való Besztercebánya az arany Augsburg alapja” — járta a mondás egykoron. Elrendezése délnémet jellegű. A leggazdagabb polgárokat Thurzóknak és Fuggereknek hívták. Kereskedőtársaik innen szállították áruikat szerte Európába. 1400 táján Felső-Magyarországon, a mai Szlovákiában, 29 városban a német jog volt hatályos. A jólét irigységet váltott ki a nemesi földbirtokosokból. A németeknek csak a gazdagságát látták, de a kockázatot pénz nem, amely például a bányajaratokban lévő víz kiszivattyúzásához kellett. 1608-ban véget vetettek a bányavárosok függetlenségének. A nemesség kikényszerítette magának a német városokba költözés jogát és az ezzel járó védelmet. Ugyanakkor például Németpróna (ma Szlovákia) körüli irtásfalvakban, ahol a körmöci polgárok települési vállalkozóként tevékenykedtek, egészen a 20. századig fenn maradt a német lakosság. A 14. században létesített bányászfalvak évszázadokon keresztül biztosították a bányavárosok német telepes utánpótlását. Csupán a 18. században szűnt meg német jellegük.

A Szepességben (ma Szlovákia) meghatározó volt, hogy a Magas-Tátra menténél húzódott a lengyel határ. 1207-ben II. András Eckbert Bamberg-i püspöknek sok földet adományozott „a szepességi erdőben”. Az Andechs-házból származó püspök bajor és tiroli paraszttal alapította itt az első települést. Így lett a Szepesség Magyarország első zárt német települési területe. (Más helységekhez hasonlóan ez a falu sem élte túl az utóbbi 40 évet.) Már 1241 előtt említik a „szászok közösségét” a Szepességben. Ezt az első szepesi gróf a mongolok betörésekor egy sziklafennsíkra menekítette. „Menedékkőnek” hívják mind a mai napig ezt a várat. A Szepesség gazdasági és kulturális központja Lőcse volt. Itt volt a szepesi grófnak, a királlyal szemben a szepességi önkormányzat képviselőjének a székhelye. Itt találkoztak a „százak”, a szepesi szászok törvényhozó testületének tagjai. A gazdag érclelőhelyek és annak feldolgozása révén Lőcse Magyarország és Lengyelország, az Adria és a Keleti-tenger közötti jelentős kereskedelmi központtá vált. A Szent Jakab templomban van Európa legnagyobb gótikus oltára. A lőcsei Pál, „Pál, a falfaragó” a város polgára volt, családi nevét a

mai napig nem tudjuk. Késmárk, a szepességi városok között a rangsorban a második. 1190-ben említik először a Lengyelországgal, Sziléziával és a lovagrendi állammal folytatott kereskedelem révén vált gazdaggá. Valószínűleg Thüringian keresztül telepítették be. Bár szabad királyi város volt, de függetlenségét a magyar várurak mégis rendszeresen veszélyeztették. Eredetileg a szászok közössége 24 városból állt, polgárai szabadok voltak és saját joggyakorlatuk szerint éltek.

1412-ben Zsigmond király 13 várat Lengyelországnak zálogosított el. 8 közülük ez alatt a 360 év alatt elfalusiasodott. A városzövetség egysége ezzel megtört.

A huszita uralom, az ellenreformáció és a nemesi háborúk során csaknem felőrlődött a szepességi nemetség. Szepesvár volt a gróf székhelye. Vele szemben, a Márton-hegyen volt a szepességi káptalan. Amint a grófot, éppen úgy a prépostot is, az egyházi előljárót, szabadon választották. Az Alsó-Szepességben is voltak szabad bányavárosok, bányásztelepek. Szomolnokbánya és Gölnicbánya voltak a legjelentősebbek egészen addig, amíg a múlt században már nem tudták fizetni a magas adókat. Csupán Mecenzéf kovácsai maradtak meg, mert ők a kincstár számára értéktelenek voltak. 1150 körül Kassára, Eperjesre is jöttek német telepesek. Bártfán, a Szent Egyed templomban több gótikus oltár található mint bárhol másutt.

Erdélyben, a Kárpátok ívében Északon és Nyugaton korán ismertek voltak a bányavárosok. Dél-Keleten, a Királyföldön és a Barcaságban zártsgával tűntek ki a német települések. Régi telepes-oklevelek erdők mögötti gyéren lakott vadonként említik Erdélyt. Csak kemény évszázadok során vált az „áldás, gazdagság és erő országává”, — ahogy egy dalban nevezik. Erdély falusi templomai erődtípusokhoz hasonlítanak. Százával vannak a területen, szétszórva, kisebb városokká. Brassó a keresztes lovagok alapították, de az első telepesek 1141 és 1161 között jöttek a nyugati frank vidékről és Flandriából. Hozták a magas kultúrát, ismerték a városépítést és a szerelmi költészetet. Szegesvárra Havasalföldről jöttek a fejedelmek, hogy megcsodálják a város többemeletes kőépítményeit.

1241 húsvét vasárnapján tatar hordák törtek be a Kárpátok erdein keresztül, legyilkolták az erdélyi hadsereg vezetőjét, katonáit. Csupán Nagyszebenben sok ezren veszték el a harcban. A védtelen Erdélyt romhalmazzá, temetővé változtatták a tatárok. A megmaradt gyorsan leszűrték a tanulságot. Erdélyi településeit a 13. század közepéig annyira megerősítették, hogy az ország gyorsan kiheverte a pusztítást. Százával épültek várak és zárták el a Kárpátok kanyarulatában a Nyugat határait. Kötelezettségüket a korona és az ország védelme iránt az erdélyi szászok mindig teljesítették. Mindent megtekint, hogy megvédjék szabadságukat. Az erdélyiek szívóssága és hazaszeretete ennek az új néptörzsnek töretlen paraszti hagyományából ered, amelyet kezdetől fogva a szabadság és egyenlőség formáit és társadalmi rendje kiugró volt Európában. „Arany szabadságlevelük”, az Andreanum 1150-re, a bevándorlás időszakára vezethető vissza. Ez volt az első köztársasági alkotmány Európában. Azonos jogok és kötelességek mindenki számára — és ez érvényben maradt évszázadokon át.

Erdély első térképén 1532-ben 8 város és 285 falu található. Az északi bányavárosok már magyarrá váltak akkor, mert a szászok szabadságlevelé először csak az úgynevezett Királyföld telepeire vonatkozott. Ez az ő tulajdonuk volt, amely felett még a király sem rendelkezhetett szabadon. Szigorúan a régi, frank hagyományokat követve rendezték be a falvakat; az egyik ház olyan volt mint a másik. Amikor a szászok Honerus János reformátor révén Luther követőivé váltak, akkor ez a szász nemzet összességének akarata volt. A humanista Honterus iskolai nyelvterületen is az elsők közé tartozott, és kezdetül fogva működött benne a tanulói öngazgatás. Erdély egész Délkelet-Európa számára példatérképpé vált. Vonatkozott ez a nagyszebeni szász Communitasra, a polgárság egészének képviselőit a magisztrátussal (szűkebb vezető testület) szemben, vagy a falvakban az előljárásságra, a szántóföldi művelés rendjére, a piaci szövetkezésre vagy a háromnyomásos gazdálkodásra (ez: egy ugar év után következő 1./három évi gabonatermesztést jelent — LRévai Nagy Lexikon) egyaránt. Bereihalom templomerozdítménye évszázadokon keresztül a szász püspök vára volt. Az erdélyi szászok, akik sem a nemességet, sem a jobbágyságot nem tűrték, maguk rendezték vallási ügyeiket is. Önállóak voltak, művészeti iskoláik munkái magas színvonalat értek el, céhes iparuk mesterei többnyire ismeretlenek maradtak. Névtelen a bereithalmi oltár Mária-ciklusának alkotója is. Vannak előképei, de azok nem tudják felülmúlni azt. Nagyszebenben több céh volt mint a gazdag Augsburgban, és az arany- és ezüstművesek különösen nagy tiszteletnek örvendtek. Munkáik ér-

tékállóak voltak. Ezért követelt a szultán pénz helyett ötvösárukat vagy kelyheket adó gyanánt. Erdély az együtt- és egymással mellett élés hazája volt. Délkelet-Európa sok népének és nyelvének tarka vásári forgataga. A városok magas polgári kultúrájának és a szász falvak rendezett világának területe. A béke szigete. Nem volt feszültségektől mentes, de mindig kész a kiegyezésre, a megértésre és a toleranciára (a másság tisztelére). A Nyugatról érkező protestánsok így találtak Erdélyben folyamatosan menedékre, ha az ellenreformáció miatt otthonaik elhagyására kényszerültek.

Medgyes környékéről származott az erdélyi szászok egy lenyűgöző egyénisége: Stefan Ludwig Roth, a lelkész, tanár és politikus. 1849-ben a szászoknak a szabadságharcra való szembefordulásaért a rögtönítélő bíróság kivégeztette. Az önkormányzat 1784. évi megszűntetése óta és a császári ház által cserben hagyva Erdély feledésbe, nyomasztó letargiába süllyedt. Csak a medgyesi lelkész mártírhálála rázta fel a szászokat. A szász nemzet evangélikus egyháza lett a kulturális és nemzeti ügyek intézője. De a más népek magától értetődő tisztelete a szászokat arra a téves feltételezésre vezette, hogy hűek maradhatnak hazájukhoz. Időközben nemzeti kisebbséggé váltak, amelynek keményen meg kell küzdenie saját léteért. Túl későn ismerték fel az erdélyi szászok, hogy a magyarok, később a románok számára egyaránt egyenjogú, lojális népcsoportként érdektelenné váltak és, hogy több mint 800 év után idegenekké váltak saját hazájukban.

A magyar történelem nem kevés alakja a nyugati befolyás káros hatását látta a németekben. Ennek az ellentmondás helyzetnek egyik példája, hogy egyes magyar uralkodók inkább a török szultánnal való szövetséget választotta. Az országnak a török igából való megszabadulását követően mégis és jogosan csodálatos lovas emlékművet állítottak Savoyai Jenő osztrák hadvezérnek a budai várhegyen. Az a kevés, ami a 150 éves török uralom után megmaradt, elpusztult a visszafoglalás során. De már 1687-ben foglalkozott Kollonich érsek berendezkedési terve (Einrichtungswerk) az ország újratelepítésével. Javaslata az volt, hogy mindenekelőtt német telepeseket és szakmájukat értő embereket kell megnyerni, miközben üldözte a más felekezettieket. A rombolás és az ország reménytelen helyzetére való tekintettel a magyar rendek készek voltak elfogadni Bécs népességi politikáját és 1723-ban követelték a királytól az elnéptelenedett területek benépesítését német kézművesekkel és parasztsággal. A magyar nemesség és papság önálló felhívásokkal és ígéretekkel már 1710 körül Dél-Németországban keresett telepeseket. Ily módon keletkezett a mai Budapest tágabb környezetében mindenek előtt a Budai-hegységben a sváb-német falvak sűrű hálózata, amely minden ellátta a fővárost, amire szüksége volt. Az újjáépítés barokk környezetben történt, ha nem is minden összeütközés nélkül a földesurakkal, akik nem akarták ígértük tartani. Buda, Óbuda és a Sváb-hegy még ma is fogalmak. Óbuda volt Buda-Pest központja.

A borosgazdák utcái külön világot képeztek. A Duna mellett Mohácsnál hullott szét a magyar királyság. Kétszáz év múlva Mohácsot a német népi nyelv a Schwäbische Türkei, a Sváb Törökország egyik városaként emlegették. Új telepeseik után nevezték így a Balaton, a Dráva és a Duna közötti területet. Akinek szerencséje volt, meg tudott élni a mezőgazdaságból, mások ellenben, mint például Óbánya lakói, csak az azt kiegészítő kézművességgel együtt tudtak fennmaradni vagy egyáltalán nem. Olyan városok mint Pécs mindazokat vonzották, akik többre vágytak. Viszont Pécsre, amely fontos erődítménnyel rendelkezett, csak olyan telepeseket engedtek be, akikben megbíztak. Ahhoz hogy a Duna melletti erődítményeket és városokat, például Pécsvárad, helyreállításuk először is német szakértő kézművesekre volt szükség, bármely foglalkozáshoz tartozzanak is. Historikusok és nem csak ők, még emlékeznek néhány pécsi tanácsos úrra: a Frankföldről származó Georg Gottner-re és Georg Pelzer-re, a Svábföldről jövő Georg Schieler-re, a bajor Max Leismüller-re. Mindannyian tisztességes kézművesek és kereskedők voltak, meghatározó nevek az ipari társadalom időszakáig. 1686-ban határozta el az Udvari Haditanács az elnéptelenedett erődítmények helyreállítását. 1703 óta a hegy lábánál fekvő városi erődítményen alig történt változás. Eszéket mint erődített várost is újra telepítették.

A Szerémségben és Szlavóniában 1702 óta élnek németek. Ők voltak az erődítmények első polgárai: tisztviselők, hadi kézművesek és kereskedők, akik a császári hadsereg szolgálatában álltak. Egyidejűleg arra is szükség volt, hogy a termőföldet újra művelés alá fogják. Konfliktus forrása volt, hogy kinek a tulajdona a visszahódított föld. A nemesek és egyháziak kihasználták az alkalmat és — a kincstári igazgatás egyetértése nélkül — nyereséget húztak a saját telepítésből. Ez sokszor nem egyezett meg a bécsi telepítési politika szándékával. Szatmártól és Tokajtól északra húzódtak, széles ívben, a földbirtokosok települései. Budapesten és Győrött, a „Sváb Törökországon”

keresztül a még mindig bizonytalan, katonailag megerősített határterületig, délen Pécsvárad, — később Újvidék erődítményén át biztosították a katonai utánpótlást.

1722-től a Bácska és a Bánság váltak a dunai svábok betelepülésének központjaivá. Bácskában a magyar udvari kamara, a Bánságban egyedül a császár irányított. A Duna menti Fehértemplom volt a települések legdélibb pontja. Versec a gabonáról és szőlőművelésről vált ismertté. Nagybecskeren, a Béga-csatormánál kereskedelmi központ volt. Ezekre a területekre Nyugat-Németországból és Lotharingiából jöttek a telepések. Délkeleten Apatian volt a legnagyobb dunai sváb falusi település. 1757-ben megkapta a vásártartási jogot, 12 000 lakossal, iskolákkal, ipari üzemekkel, bankokkal és a dunai hajózásban jelentős részesedéssel. A Bácskában vagy a Bánságban, a kincstári- vagy a koronabirtokon, a sikert betervezték, mert a dunai sváb települések példaeértékűek voltak Magyarország szerte. Bárhol legyen is az, délkeleten vagy Galiciában — a telepítés a Habsburgok számára irányítási kérdés is volt. Ha a terület császári volt, akkor az annyiban különbözött a nemesi településtől, hogy a megígért kedvezményeket a lehetőségek keretein belül be is tartották, vagy időben figyelemztették a problémákra. A telepések anyagi szükségessége miatt sem kerülhettek jobbágy sorba.

Mária Terézia és II. József alatt német telepéseket toboroztak, szorgalmas embereket, akik biztos és állandó létre törekedtek. Amennyiben az udvari kamara más véleményen volt mint a királynő, utóbbi nem vonakodott az akaratát személyes rendeletek révén keresztülvinni. Csaknem 150 000 ember jött Dél- és Nyugat-Németországból, Elzászból és Lotharingiából. Egész települések jelentek, felsorolva név, kor és foglalkozás szerint. Úgynevezett „tájékoztatások” határozták meg a telepések jogait, de csak akkor, ha Bécsben bejegyezték őket. Az udvari kamara biztosította a császári telepítés pénzügyi fedezetét. Sok milliónyit kellett visszafizetni a települések hasznából. Példásképp volt az a pontosság, ahogyan a falvakat százával, mértanilag a legkedvezőbb feltételek szerint tervezték. A telepések házai meghatározott ár szerinti „kész házak” voltak, mert az alaprajzot rögzítették, a falakat agyagból döngölték, a tetőt nádval fedték és az oromzatot az utca felé alakították ki. A település nagysága meghatározta az iskola épületének méretét is. Az iskolai oktatás éppen olyan súllyal esett latba mint a hitoktatás, amelyet minden felekezet számára biztosítottak. Temesvár volt Mercy gróf főparancsnokságának székhelye. A császár közvetlen irányítása alá tartozó terület az ő révén püspökséghez is jutott. Zseniális „berendezkedési programja” nem hagyott a Bánáthban egyetlen lehetséges gazdasági ágazatot sem kihasználatlanul. Mindent megterveztek, a Duna és Tisza közötti szerteágazó csatornarendszert is, amely a legtávolabbi falvakat is összekötötte Pest-Buda és Bécs nagyvárosaival.

Három nagy hullámban jöttek a svábok a Duna mentén a Tisza Alföldjére egészen a Kárpátok pereméig. De a szabadsághoz, gazdasági helyzetük javulásához fűzött reményeik többnyire csak a Bácskában és a Bánságban teljesültek. Aki magyar földesúr joghatósága alá került, nem ritkán a korábbinál rosszabb helyzetbe került. A szabad parasztok és a kamarai birtok telepeseinek sorsa mindenesetre jobb volt. Arról, hogy „az elsőnek halál, a másodiknak az inség, a harmadiknak a kenyér jutott osztályrészül”, még semmit sem tudtak. Országszerte számtalan faluban, illetve városban — németek — kezdettől fogva — részeivé váltak a magyar történelemnek. Még azokon a tájakon is, ahol ma már régóta nincsenek németek, érezhető, hogy ki vezette itt az ekét egykor és ki rakta a ház oromzatát.

A német telepéseket mindenütt jól hasznosították és földesuraiknak Szatmáron és a Felső-Tisza vidékén Tokajig tiszteletreméltó gazdagságot termeltek. A Fehértemplom melletti elmosárasodott Nera-völgyet Dél-Magyarországon a Budai-hegység területéről megszökött, kiábrándult szőlőművelő parasztok vonták művelés alá. Heinrich Fass Würzburg-i mulakatos Miskolc melletti vashámarai csakúgy mint Resicabánya a bánsági hegyvidéken a magyar vasipar kezdetét jelentették. A Szerémségben és másutt is a városok német polgársága ugyan szellemi és gazdasági vezető szerepet játszott, de 1900 körül csaknem teljesen beolvadt. Csupán a német iskolaalapítványok hoztak javulást ezen a téren. A dunamenti sváb községekben a paraszti és kézműipari kölcsönös szomszédai segítségnyújtásból teljesítőképessé gazdasági szervezetek fejlődtek ki. Életképes tulajdon, szilárd családi keretek, személyes szabadság és a szakiskolákban biztosított jó képzés voltak az ésszerű és intenzív gazdálkodás alapjai. Például: Európa kendertermelésében a Bácska a második helyen állt. Mivel a dunai svábok a kenderi maguk dolgozták fel, területeik a világ legjelentősebb termőhelyeivé váltak. Bármennyire is kiemelkedőek voltak a dunai svábok gazdasági sikerei, politikailag hosszú ideig teljesen jelentéktelenek maradtak.

Az a telepítés, amely Északon a városok polgáraival kezdődött, a magyar Alföldön szilárd alapon szervezett faluközösségekre támaszkodott. Nemzedékeken keresztül dunai sváb élet csak a családban, a faluban volt. Nehezítette a helyzetet, hogy a katolikus egyház az evangélikussal ellentétben szinte semmilyen nemzeti támaszt sem adott. Éppen ellenkezőleg. Időközben 1,5 millióra növekedett a dunai svábok száma, azé a sorsközösségé, amely a 20. század elején ébredt rá a közös nyelv és származás tudatára.

1919-ben Károlyi Mihály kormánya a németek számára kiadta az autonómiaról szóló törvényt. Az országban élő németeket egységes nemzetiségként fogalmazták meg, a német települési területeken bevezették az autonóm német közigazgatási gyakorlatot az oktatástügyben, a kulturális és az egyházi ügyekben egyaránt. A magyar törvényhozásban számarányuknak megfelelő képviselőket kaphattak. Ezzel kezdetét vehette volna a német önkormányzat kiépítése.

A Trianon utáni magyar nemzetállamban a németek politikai hagyományok és vezető réteg nélkül maradtak. Ezt a hiányt ismerte fel a bácskai születésű Jakob Bleyer, aki megalapította a Sonntagsblatt-ot és a Magyarországi Német Népművelési Egyesületet. Az egyesület helyi csoportokat szervezett a német nyelvű községekben, könyvtárakat rendezett be, néptünnepieket, zenéi és kulturális vetélkedőket rendezett és a német nyelvű művek kiadásával erősítette a magyarországi németek összetartozás-tudatát.

1945. november 20-án a Szövetséges Ellenőrző Tanács 500 ezerben határozta meg a Magyarországról Németországba kitelepítendő németek számát. Erre alapozva 1945. december 22-én határozta el a magyar minisztertanács a német kisebbséghez tartozók kitelepítését, azokat, akik magukat a legutolsó népszámlálásnál a német népcsoporthoz tartozónak vagy német anyanyelvűnek vallották vagy magyarosított nevüket újra német névre változtatták. 1946 januárjától 170 ezer embert űztek el otthonából Württemberg területére, majd 1947-ben 50 ezer németet kitelepítettek ki az egykori NDK területére.

A kitelepítés és azt megelőzően a háború és az elhurcolás vesztségeit [a németek lakta községek lakosságának átlagosan hat százaléka pusztult el] valamint a vagyonelkobzás, a betelepítések és a jogfosztottság időszakát a nemzetiség nem tudta kiheverni.

Valamennyi településünk vegyes lakosságúvá vált. A németajkúak nagy része a bányákban, az építőiparban talált munkát, a lakosság jelentős hányada elköltözött. A falvakban maradtak a tsz-eket modern nagyüzemekké tették: Majs, Bóly, Baksa, Szajk, a bolyi ÁG, majd a háztáji jelentette a megélhetést. Mi több, egyetlen generáció számára lehetővé vált, hogy városrészeket építsenek — Mohács, Pécsvárad stb. —, illetve akik otthon maradtak, új házsorokat húzzanak fel. Így ma a németek lakta falvak állják az összehasonlítást azzal, amit németországi rokonaik létrehoztak. A rendszerváltás pedig számos kisüzem indítását tette lehetővé minden nagyobb községben.

Az anyanyelv oktatása — primitív formában, heti 2 órában — az ötvenes évek közepén indult. Ma országosan kiépült az iskolahálózat és minden nemzetiségi iskolában 5-6 a heti németórak száma. Kilenc kétnyelvű gimnázium működik és Baján — egy vadonatúj épülettömbben — létrejött az iskolaközpont. Nemzetiségi tanárképzés folyik Budapesten, Pécsen, Veszprémben, Baján. Óvónő-képzés van Sopronban, Szekszárdon, Baján, Zsámbékon. A németórákon is egymás mellett ülnek a magyar és a német gyerekek, a 40-es évek feszültségei a múlté.

1996-ban 373 zenekarral, énekkarral és táncsoporttal megalakult az ország legnagyobb kulturális egyesülete. Televíziós nagy rendezvényük a Hazai dallamok (népzene), gálaest a Vigadóban (képviselőik a magas kultúrában), és a Fiatal tehetségek. A német egyházi zene ünnepét 1998-ban harmadszor rendezik meg a pécsi Bazilika és Pilisvörösvár után a zirci Apátsági templomban tíz — tizenhárom ének — és zenekar részvételével.

Valamennyi község ápol testvérkapcsolatokat Németországban, Ausztriában. Ezek mindenekelőtt azt jelentik, hogy egy — egy iskolai osztály évente vagy kétfévente egy — két hetet a testvériskolában tölt el. Igen jelentősek azok az ipari befektetések, amelyek ezzel a kapcsolatrendszerrel váltak lehetővé (Mór, Bóly, Szederkény).

A kisebbségi törvény lehetővé tette, hogy a nemzetiségek megválasszák a saját képviselőket. A magyarországi németek 164 kisebbségi önkormányzatot alakítottak. Létük észrevehető eredménye a kulturális élet fellendülése majdnem minden területen.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE ÉS SZÁRMAZÁSI TERÜLETEIK

A magyarországi németek, amint ez az eddigiekből is kiderült, a történelem során több hullámban és több területről érkeztek Magyarországra. A legtöbb mai német település a török idők után létesült. De vannak települések a megelőző időkben is. Ilyen például a korábbi bányászváros (ma falu) Nagybörzsöny és a nyugat-magyarországi települések.

A 12. században érkezett telepesek, kézművesek és bányászok Közép-Németország (Szászország) területéről, részben a Rajna vidékéről, de Flandriából (ma Belgiumból) is érkeztek. Ezek az emberek elsősorban Magyarország akkori határterületein, a mai Szlovákia és Románia területén, a Szepességben és Erdélyben találtak otthonra. Feladatuk annak a területnek védelme és gazdasági fejlesztése volt.

Később német polgárok települtek Buda és Pest városokba, a tatárjárás után Székesfehérvárra, Esztergombra, Pozsonyba és Győrbe is.

A legnagyobb arányú német betelepülés azonban a török idők után következett be, amikor a Német-Római Birodalomból a harminc éves háború után nagy volt a kivándorlási láz. A toborzók főleg Dél- és Közép-Németország területén toboroztak embereket, de az egész birodalom területét is bejárták. A fő fogadó területek Magyarországon a dunántúli megyék, a Délvidék és a Nyugati Választóhegység (ma Dunántúli, ill. Északi-középhegység voltak. Az első telepítési hullám IV. Károly uralkodása idejére (1686-1740) esik.

Mária Terézia uralkodása idején (1740-1780) más német területekről is érkeztek telepesek és földművesek, így Elzász-Lotaringiából, Badenből, Luxemburgból és Pfalzból.

II. József időszakában (1780-1790) főleg Pfalzból, a Saarvidékről (Frankfurt és Mainz környéke), Hessenből (Fulda) és Württembergből érkeztek a telepesek.

A településföldrajz szempontjából a németiség elhelyezkedése viszonylag erősen tagolt. Vannak nagyobb és összefüggőbb területek, melyek zártságukat a kitelepítésig, 1946-ig megőrizték. A korábbi nagyobb egységeken belül ma már csak több, kisebb zárt egységről beszélhetünk. A korábbi abszolút német többségi falvak ma többnemzetiségűek.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETSEG MAI ELHELYEZKEDÉSI TERÜLETEI

• Dunántúlon, a nyugati határvidéken kisebb-nagyobb csoportokban, a Dunántúli-középhegység területén a Balaton és a Dunakanyar közt és Dél-Dunántúlon Baranyában és Tolnában, valamint más kisebb szóróterületeken találhatók. Részletezve: Nyugat-Magyarországon a mosoni síkság, a Fertő-tó környékén élnek németek, a terület egyik központja Mosonmagyaróvár (Ungarisch-Altenburg). A másik települési terület a Fertő-tótól délre Sopron/Ódenburg, erős német polgársággal és német/osztrák lakta környékbeli falvakkal. Kisebb nyelvterületek találhatók Kőszeg-Kőszegfalva területén, a Rába-Lapincs közben és Szentgotthárd vidékén.

• Dunántúli-középhegység: A Dunakanyartól kezdve a Visegrádi-hegységben, a Pilisben, a Budai-hegységben. A Gerecsé, a Vértes, Velence és a Bakony hegyeiben, a veszprémi és a Balaton fennsíkban élnek nagyobb számban németek.

• Északon néhány falu található a Börzsönyben és a Cserháiban, valamint a Csepel-szigeten és Pest előterében. Fontos központok: Pilisvörösvár, Zsámbék, Dorog, Budakeszi, Budaörs, Zirc, Vác, Dunaharaszti, Vecsés, Komárom, Tata, Pápa, Veszprém, Székesfehérvár, Mór.

• Délnyugat-Dunántúlon Pécs tekinthető a németiség központjának. A területen Villány vidéken, a baranyai dombvidéken, Zselicen, Somogy megyében, a tolnai dombságban a Hegyháton, a Völgy-ségben, a Sárközben és Mezőföldön élnek a németek. Fontosabb központok: Pécs, Mohács, Bóly, Pécsvárad, Villány, Bonyhád, Szekszárd, Bátaszék.

• Kelejen a Dunán átkelve a Bácskába érkezünk, ahol szintén több német település található *Baja* központtal. A Bácskát, amely addig *Újvidékig* terjedően jelentős sváb lakossággal is rendelkezett *Trianonban* kettészelték Erre a sorsra jutott az első világháború után a Bánság területe is, amely megoszlott a korabeli Juoszlávia és románia között. Néhány német lakta települést találunk *Békesben*, *Gyula* környékén.

• Szörványvidékeknek tekinthetők a *Szatmári* sváb és a *Tokaj* környéki települések.

TELEPÜLÉS, ÉPÍTKEZÉS

A települések formáját tekintve Baranya megye területén a soros és halmazfalvak egyaránt megtalálhatók. A Haufendorf = halmazfalú Németországban is elterjedt településforma. A *Baranya-Hegyhát* területén fordul elő leggyakrabban. Helyenként a német telepesek ezeket részben soros beépítésűvé alakították. (A zselici falvak pl. *Szentlászló*).

A német települések 90 százalékában völgyi falvak. A völgyi falvak, irtványfalvak = Waldhufendorf, mindig soros települések. Tulajdonképpen ezt tekinthetjük jellegzetes német településformának. A telkek beépítésére jellemzőek az ún. soros udvarok. Ez azt jelenti, hogy a lakóház - előkert vagy anélkül - általában a keskeny, szalagtelek egyik oldalára épült. A lakóházzal szemben sok esetben a nyári konyha és a kút áll. A telkek szűk kapubejárója rendszerint csak egy szekérszélességű. A lakóházzal szemben az út túloldalán ugyanolyan telekszélességben van még egy udvar. Egy porta így „kettős udvar”-ral rendelkezik. A gazdasági épületeket *Hofstell* felé vagy a kettős udvar szemközti telkére építik. A Hofstell végében, vagy a szemközti udvaron található a veteményeskert. Helyenként ugyancsak ide építettek az aszalókemencéket vagy a hűsfélék tartósítására szolgáló füstölőt. Az udvarokat úgy alakították ki, hogy két – három oldalról körbeépítsék. Ennek jellegzetesebb példái a *Dél-Dunántúlon* (Tolna, Baranya, Somogy) találhatók.

A pincék beépítésének két fajtája ismert: az irtványfalvak soros udvarai esetében a pinceket az udvar végébe, a *Hofstell* löszfalába vájják. Olyan falvaknál, ahol halmazfaluból alakult a soros település, általában a préházás pincék kiszorultak a faluhatárba és ott szabályos pincefalut alkotnak. (*Palkonya, Villányköves, Herceghát, Hajós, Nemesnáduvvar*)

A házak kőből, vályogból ill. égetett téglából épültek. Sok helyütt már a 19. században áttértek a korszerűbb alapanyagokra, az égetett téglára és a cserépszindely használatára. Ennek jegyében sok német iparos szakosodott a kőműves, bádgos, építésszalos, kályhás mesterségre.

A korai (18. századi) lakó és gazdasági épületek homlokzati és tűzfalát helyenként, a német nyelvterületen közismert gerendaváz szerkezeti megoldással, a *Fachwerk* szerkezettel építették. A faváz közeit vályoggal, vályogtéglával ill. sövényfonással és sártapasztással töltötték ki. Lakóházak padlasterét ezúton növelték kétszintesre. Így a tetőtérben terményt is tudtak tárolni. A későbbi háztípusnál, a hosszú tornácos ún. „gangos” házaknál gyakori volt az esztergált oszlopok használata. Ezek támasztották alá az ún. csüngő ereszt. Különösen szép példái találhatók a *Bakony* vidékén valamint *Tolna, Baranya* megye falvaiban.

A lakóházak általában szoba, konyha, szoba, kamra - padlásfeljáróval épültek. A régebbi típusú házaknál a padlásfeljáró a ház végében a szabadban volt. Együttlakó több generációs, nagy családoknál az egy tengely vonalában további szobák és konyhák épültek. A hagyományos konyha két részből állt: a folyosóról belépve az úgynevezett előkonyhába, „*Laube*”-ba jutunk. Ez egy boltíves megoldás, amely a tulajdonképpeni konyhát elválasztotta, és két szoba között folyosó gyanánt lehetővé tette az összeköttetést, emellett kizárta a konyha füstjét. Hátul a sütőkemence „*platinál*” (ez a főzésre szolgáló felület) és a kifőző üst, az első szobában a rakott tűzhely vagy a konyhából fűthető kályha található.

A szobák belvilága: a falakat fehérre meszelték. A korábbi lakóházak döngölt padlóját sárga agyaggal kenték fel. Később, a századfordulótól, a tisztaszoba, valamint a szobák hajópadló borítást kaptak. A mestergerendát általában lemeszelték.

A szobák elrendezésének két változata honosodott meg. A korábbi, az úgynevezett sarkos elrendezésű, amelyen az ajtóval szemben az egyik sarokban állt az asztal körülötte a sarokpadok, felette tálaspolc ill. szentképek. A szoba másik sarkában hosszában egy sorban az ágyakat rendezték. Melléjük székeket állítottak. Az utcai két ablak közé került a sublót. A sublót feletti falra,

szimmetrikusan elhelyezve, szentképeket függesztettek. A sublót tetejére gyertyatartókat, szakrális szobrot (szobrokat), kisebb-nagyobb búcsús tárgyakat, emléktárgyakat helyeztek el, ugyancsak szimmetrikusan.

A szobaelrendezés másik, későbbi változata az úgynevezett párhuzamos rendszer. A bejáratnál szemközti fal mindkét sarkában egy-egy ágy állt előtte székek. Az asztal a szoba közepére került. A sublót pedig változatlanul a két ablak között állt. A párhuzamos rendszer legmodernebb változata, amikor a szoba oldalfalához, egymás mellé állították a két ágyat és végébe az asztalt, körülötte a székekkel. A hagyományos szobabelső változataként, helyenként a ládát, a sublótot más-más elrendezésben is variálták.

A hagyományos szobaberendezések mindig tükrözték a bennük lakók vallási érzületét, felekezését is. A katolikusoknál a sublót és az ágyak felett szentképek: *Jézus Szíve, Mária Szíve*, különféle szakrális témájú nyomatok láthatók. Az evangélikusok ágyuk fölé feszületet, helyenként *Luther Márton* ábrázoló nyomatokat ill. családi fényképeket helyeztek. Ugyancsak az evangélikusok úgynevezett tiszta szobájában jellemző volt a sublót felett a tükör, körülötte több sorban színes kenyénycserép tányérok. A létszámában legkisebb csoport, a reformátusok körében az „igés táblák” (bibliai idézetek) a családi fényképek és ugyancsak a színes porcelántányérok voltak népszerűek. Mindhárom felekezethez tartozóknál népszerűek voltak a háziáldások (nyomatok, himzett textil, stb) valamint a keresztiszemes és *Holbein* - öltéssel ill. más öltéstechnikával kivarrott díszítőrkö-zők. A tisztaszobába, rendszerint az ágy fölé került a bekeretezett menyasszonyi koszorú és völgénycsokor.

A konyhák berendezésének jellegzetes darabja volt az úgynevezett *Wandtisch*, a falra függeszthető és lehajtható, lábra állítható asztal, a tálaszekrény, a mély fiókkal ellátott, kenyér tárolására szolgáló asztal, a vizespad, a rendszerint cserépből készült sütő-főzőedény sorozat a kalács és kuglófsütő, az ecetértelő korsó, a speciális sajtertelő fazék stb.

SZAKRÁLIS ÉPÜLETEK ÉS EMLÉKANYAG

A falvak összképét meghatározó kálváriák, kápolnák, útmenti keresztek és szobrok a német falvak jellegzetes objektumai. A kálváriák építésének gyakorlatát a 18. századtól a német telepesek honosították meg Magyarországon. Krisztus szenvedéstörténetének állomásai, a stációk, számuk 12, illetve 14 lehet. A kálváriák elhelyezésének három változata ismert:

- A település határában, rendszerint dombon, különállóan
- A plébániatemplom közvetlen környezetében
- A temetőben

A kálváriák alkotóelemek szerinti típusai:

1. Stációsor keresztsoporttal és kápolnával
2. Stációsor keresztsoporttal

A kápolnák. Építésük általában egy-egy közösség nevéhez fűződik. Alapíthatta továbbá egy kegyúr illetve egy-egy család vagy személy is. Sok esetben fogadalomból is épülhetett (fogadalmi kápolna) betegségből, járványokból stb való szabadulás alkalmával.

1. A települések belterületén álló kápolnák

• nagykápolnák: egyhajósak, néha centrális elrendezésűek, toronnyal vagy anélküli változatban (Csaknem minden német faluban előfordul.)

• Utcasorba épített úgynevezett körmeneti állomások, kis kápolnák, népi nevén *Strass-Kapellek*. Ezeket rendszerint három oldalról fal határolja, elől az utcafronton, ajtóval vagy ráccsal záródnak. Belül kis oltárépítmény látható, fölötté kép vagy szobor áll. Alapításuk egy-egy család nevéhez fűződik, s mivel a kápolna saját telkükön állt, fenntartásáról is ők gondoskodtak. Körmenetek alkalmával ezeket a kápolnákat feldíszítették és előtte imádkoztak. (*Bakony, Dunakanyar, Tolna-Baranya* falvaiban.)

• Iskolakápolnák: Az 1910-20-as évektől épültek nagyobb számban, rendeltetésüknek megfelelően osztott funkcióval. Iskola és templom céljait egyaránt szolgálták. Belső térük rendszerint többrészes ajtóval volt elválasztva. Jellemzőek a kisebb falvakat magukba foglaló régiókban illetve a *Duna-Tisza közí tanyák* körzetében.

Építészetileg a belterületek nagykápolnáit idézik. Általában toronnyal épültek. Mellettük a kereszt nehol a védőszent szobra áll. Funkcionálisan ezek részben búcsujáró kápolnák. (Általánosan mindenütt előfordulnak.)

Fontos szerepet játszanak a húsvéti ünnepekörben. A kálváriakápolnában helyezték el a *Szentsírt* (a halott Krisztus szobrát). Az oltárkép *Krisztus feltámadását* ábrázolja.

Korábban csak *Halottak napján* és *Mindenszentek* ünnepén használták. Jelenleg sok helyütt ravatalozó céljait szolgálja.

Az ütemű, határbeli kereszteteket, szobrokat fogadalomból vagy emlékül (baleset, halál stb) állították. Egyének, családok és faluközösség egyaránt, rendszerint a helybeli plébániákon, alapítványt tettek a kereszt fenntartására.

A hagyományos gondolkodás szerint az öltözet kifejezi az emberek életkorát, társadalmi helyzetét, ízlésvilágát.

A népviselő olyan viselő, amely az adott nép körében az általános divattól többé-kevésbé eltér, bizonyos területekhez kötött, milyenségének hagyománya van. Használatos a népviseletnek meghatározásának egy szűkebb változata is, miszerint legfőbb ismérve, hogy alapanyagát a nép maga állítja elő és dolgozza föl. Megjegyezzük: a gyáripár lassú térhódításával a 19. sz.-től az önellátó háziipar és manufaktúrális ipar fokozatosan háttérbe szorult - az önellátás vesztett jelentőségéből. Bizonyos mértékben a különböző korok divatja is alakítja a népviseletet. Ez nem egyidejű hatás, hanem egy fázissal később mérhető. Így pl. a 19. sz. eleji biedermeier női fejviselő a népi viseletben, jóval egyszerűbb szabásváltozatokkal, még a 20. sz. elején is megvolt.

A német viselet specifikus elemei a leírások szerint a kezdetben egységes európai viseletből a 17-18.sz.-ban alakultak ki. A népviselet táji övezetei Németországban a következők:

- 1.) Az alsónémet viseleti csoport (*Nordsee-videk, Mecklenburg, Pomérania, Ostmark, Lausitz, Hannover, Braunschweig, Westfalia, Oldenburg és Schaumburg*)
 - 2.) A középnémet viseleti csoport (*Rajna-videk, Hessen, Thüringia és Szász-Svájc, Szilézia és a szudétanémet csoport*)
 - 3.) A felsónémet viseleti csoport (*frank és bajor viselet, svájci és osztrák viselet*)
- A magyarországi németek viseletét két tényező formálta:
- hol volt az eredeti lakóhelyük, a német nyelvterületen,
 - betelepedésük óta milyen népcsoportok hatásait fogadták be.

Több német néprajzkutató úgy véli, hogy a magyarországi németek a telepítések során részben megtartották öltözködési szokásaikat. A hagyományos népviselet a magyarországi németek körében nem etnikai csoportonként jelentkezett. Az összevetést külön nehezíti a faluról falura eltérő eredetű, a későbbi népmozgás és a különféle népvjárások. A magyarországi németek viseleti csoportjai az országon belül körülbelül így helyezkednek el:

- 1.) A nyugatmagyarországi határvidék
- 2.) A Bakony környéke
- 3.) A Dunakanyar (*Budai hegyek, Dunazug hegység, Börzsöny* stb.) vidéke, kivétel a Pest megyei Ceglédbercel.
- 4.) Dél-Dunántúl - *Baranya, Tolna és Somogy* megyék egy része (kivétel *Gyód és Nagyrápád*)
- 5.) Dél-és Délkelet - Magyarország - *Bács-Kiskun és Békés* megye (kivétel *Hajós és Hárta*)
- 6.) Északkelet-Magyarország vidéke

A viselet részletes leírása előtt szükséges kiemelnünk néhány általános vonást. Az 1940-es évekig országos viszonylatban megfigyelhető, hogy a viselet ott maradt archaikusabb, ahol a zártabb paraszti gazdálkodó közösség nem került a város vonzásába. A legdinamikusabban a férfi viselet változott a polgári-városi ízlés szerint, mert aki a városban vállalt munkát az kivetkőzött. A ház-

tartásban élő nők viseletében a változás csak jóval később következik be. Ettől eltérő a cselednek a városba szegődött nők helyzete. A régi átváltása az új módra náluk is gyorsabb.

Az alsóneműk és ingek alapanyagául szolgáló *len-és kendervásznat* korábban, kb. az 1940-ig, a német népcsoportnál, takácsok állították elő és tekercsben árulták. Ebből — mindenki saját igénye szerint — szabta ki a ruháralát. A viselet kiegészítő elemeit a *fej- és vállkendőket*, nyakláncot, zsinórt, gombot, szalagot, gyöngyöt a helybéli szatócsüzletben vagy vásárokon vették. A leányok és az asszonyok nagy gyakorlattal kötöttek, horgoltak. A hímzés színes gyönggyel és fonállal egyaránt készítették. A fej- és vállkendők rojtozását művészi ügyességgel maguk végezték. Itt-ott található még értője a rojtkötő munkának. A hímzés elsajátítását nagymértékben elősegítette a mintakendők használata. Erre nemcsak az *ABC* betűit, hanem kisebb szilizált motívumelemeket, növényi és állatfigurákat is kivarrtak. Próbája volt ez a különféle öltéstechnikáknak (*keresztzemes, Holbein-öltés*; stb.). Egyéni fantáziával, kombinációs készséggel híméztek lepedőszélre, majd férfi és női ingekre, kötényre, zsebkendőre stb. monogramjaikat vagy valamilyen, magukénak vallott, virágmotívumot. A mintakendő német nyelvterületen már a 17-18. sz. fordulójáról ismertek. Magyarországon a múlt századvégi elemi és polgári iskolai tantervekben elő írták készítését a kézimunka órákra. Az öltözétdarabjait kezdetben kézi később gépvarrással állították össze. A varrógép a század elejétől főleg a a tehetősebb polgári háztartásokban terjedt el. Az 1920-as években, a nagyobb falvakban az öltözködés változó igényére kezdik kielégíteni a falusi varrónók. A hagyományostól eltérő szabásmintákkal a kordivatot közvetítik. P1. a *Sásd* környéki német falvakban helyi varrónók készítenek először körbefodros úgynevezett „*ajszatos*” szoknyát és félkötenyt.

Korábban általánosabb volt az egybeszabott ingsziknya (s *Unterhemd*). Alapanyaga len és sifon. Az 1920-30-as évektől a *puplin*. Hétköznapi viselet volt a *rózsaszín, a világoskék* vagy ennek *csíkos* változatai. Ünnepre *fehéret* hordtak. Az ingsziknya *térdig érő*, enyhén bővülő szabású volt. Ismerünk olyan megoldást is, ahol az ingsziknyát két részből, az öt magasságában toldották. A felső, finomabb anyagból, az alsó lenből vagy kenderből készült. A felső ingrészt régiesebb változata az úgynevezett „*madzagos*” (s *Strippentuchhemd*), amelyen a nyakkivágást befűzőtt *pertli megkötésével* zárják. A nyakhasíték két oldalán, alján keresztöltéssel varrt morogram és néha évszám is látható. Újabb típusú az *elől gombos*, kerek nyakú, mellrészén téglalakban letűzőtt (s *Tuchhemd*), vagy *fejloszabással* megoldott, - gombolása mellett jobbra-balra *csipkével kivarrt* változat (s *Teilerhemd*). A két legutóbbi bevarrott újjal készült. Az ingek újjvégét himzett vagy rátetes mintasor - belefűzőtt *rózsaszín, világoskék, zöld, selyemszalag, csipkeszegély* díszítette. Ez a kivételeknek feltüntetett falvak mellett *Véménd, Szentilászló, és Mucsi* női viseletében is igen dekoratívan hatott. A *téli* ingsziknya anyagában vastagabb, (*sifon, barchena*). Újja csuklóig ért. A női viseletben a *19. sz.-ban* ismeretlen az alsónadrág (*bugyi*) (e *Unterhose*). Használata a századelőtől sem válik általánossá. Kezdetben elől nyíló, később zárt fazonú, térdig érő. A fiatalok táncos összejöveteleken viselik.

A századfordulótól az ingszoknya „kettéválík”. Ing + alsószoknya változatban általánosan elterjedt (s *Hemd* + *Unterrock*). Az ingek kerek nyakát csipkével szegik be. Sima ingnyak esetén egy szalagpántra fodrot varnak (*Schmiesel*). Ez keretezi a felső ruha nyakkivágását. Használata főleg a baranyai-tolnai németek körében terjedt el, de nem ismeretlen a *Pilis* hegység németségének ünnepi viseletében sem.

Az alsószochnya (r *Unierrock*) anyaga az évszaznak megfeleloen sifon, flanell, vászon. Szabása: keskenyebb vagy szélesebb övszalaghoz körbe-ráncolt, elöl hasítékkal nyíló, pertlivel kötődő forma. A körberáncolás elöl, a hasíték két oldalán ritkább. Alul sima vagy vékony csipkével szegett. (Zsámbék, Etyek), fehér vagy világoskék fonállal *slingelt* (*Baranya-Hegyhát, mohácsi járás, Gyöng, Kelet-Magyarország*). Az 1920-as évektől a polgári divat hatására, kedvelté válik az alul körbefo-

drog alsószoknya (r. *Krauserock*, „*Fodrosch-Rock*”). Ezeket az alsószoknyákat *Kelet-Magyarországon*, a *Bakony-Vértes* vidékén, *Baranya-Hegyháza*n és *Nyugat-Magyarországon* egyaránt viselték. A felvett alsószoknyák száma tájanként eltért. Az *ecsenyi, szuloki* és részben a *zselici* német nők 4-6 alsószoknyát használtak. Ünnepre többet, hétköznapra kevesebbet. A Buda környéki németek hétköznapra 5-6-ot hordtak. Az ünnepi viselethez 8 alsószoknyát keményítettek. Fölé még 2-7 hurkaformájú, textilből varrt csipőerősítő-betétet (*Hansl*) kötöttek. Ellenpontként tekinthetők a kelet-magyarországi német nők, akik mindössze 2-3 alsószoknyát viseltek. A népviseletről történő kivetkezés jelentős mozzanata az alsószoknyák elhagyása, és vele együtt a ruha arányainak végleges megváltozása.

FELSŐRUHÁZAT

Általánosan megállapíthatjuk, hogy a német női viselet *harmonikus* színvilágú és mintájú anyagokból készül. A ruhadarabok szabása, összeállításuk puritán, nemesen egyszerű. Az ettől eltérő dekoratívabb ruházat részben visszavezethető a szomszédos vidék eltérő ízlésére, annak hatására. pl. *Harta, Hajós*.

Az ingre elől gombos, mélyen kivágott, újjatlan, derékban szűk mellény (s *Leibchen*) került. Széleit az anyag színével egyező árnyalatú zsinórral, vagy farkasfoggal szegtek be. Hátára a szűk derekat hangsúlyozó, befelé tartó tűzésvonalat varrtak. Anyaga korábban sötét alapon színes, apróvirágos. Később önmagában mintás, de mindig *fekete, kék, zöld, barna, lila*. Az 1930-as évektől gyakoribb a *fekete bársony, ripsz, atlasz és glott*. Az ünnepi viselet nélkülözhetetlen ruhadarabja volt. Szabása kétféle: derékig erő vagy attól kifelé forduló hosszabb, vagy rövidebb derékfodorral töltött típus. Ez utóbbi főleg a csipőben széles, betétes szoknyák viseletéhez illett. A szoknya (r. *Rock*) nyáron, hétköznapra *kartonból, vászonból, delénből, glottból, flikonból* stb. készült. Télen: *barchend, szövet, gyapjú, kockás, mintás, csíkos* volt a szoknyák alapanyaga. Ünnepre *selymet, bársonyt, gyapjuszövetet, kasmírt* viseltek. A szoknyák gyári alapanyagokból házilag vagy varrónőnél készültek.

A Baranyában és Tolna megye egy részén élő úgynevezett „kék svábok” kivételek. Viseletük a sötétebb *indigó-kék* és az *indantrén* eljárással készült világosabb *kékfestő* anyagokra épült. Szoknyájuk elől, a kötény alatti részen ránc nélküli, egyébként körben sűrűn ráncolt vagy rakott. A lányok és fiatalasszonyok lábszárközépig az idősebb nők bokáig erő hosszúságban viselték. A *budai* hegységben, *Etyeken*, valamint a *Zsámbékon* lakó németek *slingelt* alsószoknyája kb. 1-2 cm-rel hosszabb volt a szoknyánál. A kötény (e *Schürze*), mint a viselet nélkülözhetetlen része, kétféle megoldással készült. Munkára melleskötényt (e *Brustschürze*) vagy félkötényt viseltek - rendszerint *kékfestő* vászonból, glottból vagy kartonból. Változatosabb, nemesebb anyagból, *lusterből*, selyemből, *atlaszból* varrták az ünnepi kötényeket. Ilyen alkalomra ismert volt a *rakott, körbecsipkézett* fehér és világos színű kötény is. Az egyszínű kékfestő *mángorolt* fényes anyagokat *mindkét* oldalon lehetett hordani. *Diszesebb változatukat* gépi hímzéssel a derékrésznél vagy körben a kötény vonalát követve *kivarrták*. Ez utóbbiakat nevezték *koszorús* köténynek. A körbefodros lekerekített kötények divatja az 1920-as évektől terjedt el a *dél-dunántúli* és *kelet-magyarországi* németek viseletében.

A *kabát* (e *Jacke, Janker*) több részből szabott, kerek, néhol álló nyakú, derékban szűkített, bevarrott, hosszú újjú, elől gombos és csipőig ért. A csipőnél hullámvonalas merevített elálló fodorral töltötték. (*Baranya, Tolna, Bakony* és a *Vértes* vidéke.) A gombsor két oldalán elől, a csipőnél körben és a kézelőnél tűzéssel csipkesorral, szalaggal díszített. Rendszerint flannel, vászonnal *bélelték*. Hétköznapi és ünnepi változata csak az anyagban és a díszítésben tér el. A hétköznapi viseletnél fekete alapon zöld vagy barna színű zsinór és vékony szalag a rátét, addig a vasárnapi és ünneplős bársonyra, selyemre, atlaszra, ripszre gyári csipkéből színárnyalatban megegyező díszítést varrtak. Kivétel a viseleti központok közül ismét *Ceglédbercel, Harta* és *Zsámbék*, valamint *Gyód és Nagypárad*, ahol a kabátok a szoknyával egyszínűek. A fiatalabb asszonyok 30-55 éves korig használták ennek *vatelinnal, vattával* bélelt változatát (*Wattekiittel*), amely tulajdonképpen a télikabátot helyettesítette.

Blúz („*Juppel*” e „*Bluse*” „*Dschurak*”, „*Läwasch*”). A női viseletben általánosan elterjedt. Ez egy bővebb szabású blúz, amelyet az ingre vettek fel, és a szoknyán kívül viselték. Hátul felkötve hosszabb volt, mint elől. Nyakrésze kerek, néha álló. A hosszú, bevarrott újjak csuklórészt szalag, zsinór vagy csipke szegélyezte. Elöl végig gombolódott. Hétköznapra karton anyagból vagy flannelből, ünnepre selyemből - sokszor egyező színben varratnak, mint amilyen a szoknya volt. Az 1920-as években, polgári hatásra, szoknyába tűrt blúzokat hordtak. Galléros és álló nyakú változatban egyaránt divatos volt. Legkorábban a *budai hegységben* élő németek öltözködésében honosodott meg.

A vállkendők gazdag választékából a *berliner* kendőket tekinthetjük általánosnak. A múlt században kézi kötéssel és széles rojtzással házilag készültek. A századelőtől már készen vásárolták. Téli időben a gyapjúkendő a kabátot helyettesítette. Ingre, mellényre elmarad-hatatlan volt a vékonyabb vállkendő. Négyzetes formából háromszög alakúra formált, *szélesen rojtozott* vászon, kasmír, vékony szövet és selyem anyagból készült. A vállkendő szélére ünnepre keskenyebb, hétköznapra szélesebb rojtot horgoltak vagy kötöttek. Színeiben és hímzett mintáiban a legváltozatosabbak *Hartáról, Győnk* környékéről, *Mucsiból, Szent-lászlóról, Véméndről, Újpetrérről* ismertek. Meg kell jegyeznünk, hogy a 19. sz.-ban, a motívumok szabott rendben, gazdagabb rajzúak voltak. A 20. sz. fordulójától a minták szabadabb rajzúak, de kevesebb motívumelemet tartalmaznak. Az 1910-es évektől országsszerte terjedő gyári kendők divatja igazán sohasem honosodik meg az itt élő németek körében.

HAJVISELETRŐL ÉS FEJREVALÓKRÓL

A fejrevaló formáját, karaktert adó arányait a *hajviselet* nagymértékben megszabta. A német női hajviselet sok régies vonással rendelkezik. A bravúros *fonással készített kontyok és copfok* a II. világháborúig divatoztak. A német leányok, asszonyok rendszerint ünnepi alkalmakra — helyenként fésülő-asszonyokkal — fonatták hajukat. Jellegzetes és egyedülálló volt a *zsámbéki* leányok hajviselete. A fej hátsó részén elkészített hajfonatokat a fejtetőre hozva, ernyőszerűen befelé hajtják. A *mohácsi* járás német nőinek úgynevezett *Rozmaring-copfja* nem csak a hajfonatot, hanem a fej hátsó részét beborító konty kötését is jelentette. A *dél-dunántúli* németésg több helyütt ismerte az úgynevezett *Ring-copfot*, amely kétágú, fejtetőre kötött *hajkoszorút* jelentett. Ünnepnapokra *diszes hajfésűt* tűztek bele. Hétköznapra rendszerint fonott copfból alakított, tarkóra tűzött kontyot viseltek. A leányok fedetlen fővel jártak. Fiatalabb korban néha szalagpánttal kötötték le hajukat. *Fiatal asszonyok* kontyukra kerek vagy szögletes kis főkötőt (e *Kappe, "Tschepeli"*, „*Tschopl*”) tettek. Jellegzetes régies vonásokat hordoz a *hartaiak* keményített és papírral merevített hegyes főkötője. Általánosabb a kerek forma. Anyaga rendszerint a blúzzal egyező. Készülhetett horgolással vagy kötéssel is, ünnepi alkalomra, táncra színes szalaggal, gyönggyel ékesítették. *Középkorú és idős* asszonyok általános viselete a kendő alatti sapka (e *Haube*). Ezt lenből, sifonból, több részről szabták és varrták. Az áll alatt szalaggal vagy pertlivel kötődött. Eredete még arra az időre nyúlna vissza, amikor a haját zsírozták, s a kendőt kimélve, viselték közvetlenül a fejen. A fejkendő számtalan változatban készült, rendszerint gyári kelmére varrt szabadrajzú, hímzett virágmotívummal.

A LÁBBELIKRŐL

A *harisnya* kezdetben térdig ért, szalaggal, később gumival fogták össze. Halvány színekben - *kék, drapp, fehér* (*Dél-Dunántúl, Budai hegység*), valamint *csíkos* [zöld-fehér, kék-fehér] (*Pilisvörösvár, Vértes* vidéke) változatokban ismert. Kötéssel, horgolással készítették. *Az idős*ek általában fekete, sötétkék, vagy sötétbarna színeket hordtak. *Hartáról* — valószínű a környező délszláv és sárközi népesség hatására — piros, kék, fekete mintás gyapjúharisnyák is ismertek. Az 1920-as évektől jelenik meg a *selyemharisnya*. Használata a II. világháborúig csak a polgárosultabb vidékeken vált általánossá.

A házilag készített *tutyi* („*Patschker*”) felső részére kötéssel vagy varrással stilizált virágmotívumból minta készült. Piros, zöld, kék színnel díszítve a kivételként említett viseleti közpon-

toiban valamint *Macnyban*, *Szentlászlón*, *Ecsenyben* találtak a legszebb darabokat. Ezeket a dekoratív kötött lábbeliket a nyári időszakban használták. A használat tartósságát biztosította, hogy a *pacskeknék* talpára vastag vásznat, zsinemből kötött anyagot varrtak. Ez utóbbit néha bekenték hígított kátránnyal. Újabbban a *ványolt pacskeknék bőrrrel* vagy *gumival* talpalják. Régebben táncra, ünnepi alkalomra a pántos-gombos úgynevezett „*Regatta*”-cipőket viseltek.

A NŐI ÖLTÖZÉK KIEGÉSZÍTŐI

A **zsebkendő** (das *Taschentuch*, das *Schneiztuch*) fehér batiszt vagy sifon anyagon színes selyemfonallal kivarrt, csipkével szegélyezett. Régies változatai keresztiszemes vagy Holbein-öltéssel készültek. Gyakran monogrammot is varrtak rá. Templomba menet az *imakönyv*, a *rózsafüzér* és egy *szál rozmarin* mellett tartották a kezükben.

Ha az ingek álló nyakát nem keretezte fodor, úgy külön, *pántra erősített nyakfodrot* („*Schmizl*”-t) kapcsolnak az ing fölé. Ezt házilag készítették. Ünnepi alkalomra a nyakra *ezüst-* vagy *aranyláncot* tettek, *medállal* vagy *kereszttel*. Szokás volt kis fényképet helyezni a medált helyettesítő képtartóba. A lánc mellé színes üvegyöngyből egy vagy több sort (e *Halskette*) viseltek a nyakukon. A gazdagabb nyaklánc *korálból* (e *Khorale*) készült. Szegényebb fiatal lányok a nyakát vidéken fekete vagy sötétkék *bársonyszalag* díszítette.

Szólnunk kell a reprezentatív női viseletről, a **menyasszonyi öltözekekről**. A 19. sz. végéig ez a ruha *színes* (*Harta*, *Hajós*, *Ceglédbercel*) vagy *fekete-fehér-színes* volt. A *hartaiak* sötét alapon apró virágos, szalagokkal gazdagon díszített felső ruhához, színes fonalból kötött, vászonnal talpalt harisnyát húztak. A *hesseni* viseletre emlékeztető *menyasszonyi fejdísz*, a fejtetőre fésült szalag és hajfonat összesodrásából kialakított, konytra tűzött gyöngyös, flitteres ékszeség. Általánosabban elterjedt a fekete selyemruhára ez alkalomból fölvert fehér csipkés, himzett batiszt kötény, a kabát nyakára kitűrt hófehér nyakfodor és a fehér menyasszonyi koszorú. Az öltözethez fehér harisnyát és fekete pántos cipőt húztak.

A *zselici vidék* és a *baranyai Hegyhát* német menyasszonyai hófehér, sűrűn berakott szoknyát, derékban szűk fekete bársony kabátot és színes üvegyöngyökből, papírvirágokból, rezgőkörből applikált menyasszonyi koszorút viseltek. Nyakukra úgynevezett „*hólyagos üvegyöngysort*” csavartak. Lárukra fehér harisnyát és színes-szalagos, mintás pacskeknék húztak. Erre az alkalomra a mellre keresztbe tűztek egy színes szalagokkal földíszített *rozmarinágat*. A 20. sz. elejétől jön divatba a fehér menyasszonyi ruha és fejdísz. Ennek ellenére a hagyományos viselet még az 1930-as évek végéig tartja magát.

FÉRFI VISELET

Vizsgált területünkön a 19. sz. végéig a hétköznapi viselet így rekonstruálható. Nyáron vászon inghez és gatyához vékony szövetsből készült elől gombos mellényt hordtak. A nyakra kasmírkendőt csavartak. A lábukra bocskort húztak. Helyenként — szegényebb sorsúaknál — ez jelentette az ünneplőt is. Télen a mellény, illetve a kabát posztóból készült. (*Mezőberény*, *Elek*, *Vértesszékes* vidéke, *Baranya-Hegyhát* és *Tolna* megye egy része).

A **férfi ingek** még a 20. sz. elején is *lenből* vagy finomabb *kendervászonból* készültek. Elöl mellközépig gombolódtak. A gombolás két oldalán szálvonással; laposöltéssel vagy keresztiszemes himzéssel készült monogram, virágminta látható. Régiesebb az *álló nyakú* „modernebb” a visszatűrt, *álló galléros* fazonú ing. A századfordulón készült korabeli leírások néhol megemlékeznek a férfi felsőruházat változatairól. Az úgynevezett „*kék sváboknál*” a világos hamvas kék kabát és mellény (s *Wams* és r *Brustlappen*) rövid fehér bugyogó (e *Pistolenhose*), kék gyapotharisnya, csatos cipő (r *Schnallenschuh*), papucs, facipő, széles peremű fekete posztókalap, báránypapucska az eredeti viselet. A „*fekete svábok*” abban különböznek, hogy a hamvas kék ruha helyett feketét viselnek, s a fehér bugyogó helyett is fekete nadrágot hordanak, amelyet a fehér gyapjúharisnyába szoktak betűzni. Az *elszász-lotharingiak* sötétkék harisnyát húznak; a „*stifulerek*” fekete harisnyások. *Baranyában* az *Árpádiak* és a *Gyódiak* kék posztóruhát viseltek. Nadrágjukat csiz-

mába és harisnyába tűrve is használták. A régi *hajósi* férföltözet némileg eltért a fentiekétől. 1860-ig a férfiak rövid egyszínű szürke vagy önmagában csíkos kabátot, fehér térdnadrágot, fekete cipőt (sárga csattal) és széles karimájú, lapos tetejű filckalapot hordtak. A századfordulóig lassan teret hódít a sötétkék posztónadrág. Később a férfi viseletben előtérbe kerülnek a szövetrohák.

A LÁBBELIKRŐL

A *gyapjúharisnyákat* és a *pacskeknék* csak részben kötötték házilag. Helyenként több pacske és kapcsoló dolgozott. Rendszerint vásárokon árulták portékájukat. Helyenként hordtak bőrpapucsot is. Magyarok környezetében viseltek a szűk nadrághoz az úgynevezett „*rámás-csizmát*”. Ez utóbbi *Hartán* és *Mezőberényben* is megfigyelhető. Jellegzetes német lábbeli a *klumpa*, melyet ősztől tavaszig hordtak férfiak, nők, gyermekek egyaránt. A klumpát többnyire hársfából készítették az erre szakosodott mesterek — pl. a *Bakony* vidékén, a baranyai *Kis-Újbányán* és *Erdősmecskén*. Napjainkban már elvétve, csak az idősebbek használják.

A **gyermekviselet** főbb vonásaiban és ruhatípusaiban a felnőtt öltözetrel azonos. Az ünnepekhez kapcsolódóan válik a gyermeköltözet rendhagyóvá. Pl. a karácsonyi ünnepkör dramatikus játékaikhoz (*Crustkindspiel*, *Adam-Eva-Spiel*, *Paradiesspiel*) a leány szereplők tiszta fehér vagy fehér alapon apró virágmintás ruhába öltöznek. Hajukat kibontják. A ruha alkalmi díszai: *színes szalagok*, *papíraplikációk*, *rozmarin* stb. teszi sajátossá a szereplők megjelenését.

NÉPSZOKÁSOKRÓL – TEMPLOMBÚCSÚ

A *templom névadójának ünnepe*. A kitelepítéseket megelőzően a templombúcsú általában *három napig* tartott. A három nap mindegyikén volt *táncalkalom*, illetve *bál*, ami később már csak *egy napra* redukálódott. Napján reggel *először szentmisét vagy istentiszteletet* tartottak. Ezen a közelebbi és távolabbi községekből összehívott rokonság is részt vett. Utána a hozzátartozókat megvendégelték. Az ebédet követően, kora délután *litániát* tartottak. Este az ünnep bálal zárult. (Evangélikus falvakban is nagyjából hasonló módon történt) Helyenként, ahol nagyobb számban laktak iparosok, *mesterségük védőszentjének* ünnepét mindig megünnepelték. Így pl. *Bólyban*, *Mecseknádasdon*, *Pécsváradon* stb. szokás volt, hogy a *fazekasok Szt. Flórián* vagy a *molnárak Nepomuki Szt. János* ünnepét, a *bányászok Szt. Borbála* napját megünnepelték. Az ünnepek ritusa a fentiekkel azonosan bonyolódott. A templombúcsú jegyében *Mártonfa* állítás volt *Nagynyáradon*: viseletbe öltözött leányok és legények egy kerekre erősített 10-15 méter magas, kivágott fatörzset virággal és borostüvegekkel feldíszítették, majd a művelődési ház előtt felállították.

Kakasütés. Korábban a templombúcsú második vagy harmadik napján általánosan elterjedt szokás volt. (*Tolna* középső és déli részén, *Baranya* keleti területén, a *Zselicben*, *Bakony* vidékén stb. *Dél-Dunántúlon* csak *Óbányán* maradt meg.) A falu *fiatal legényei* vásárolnak egy kakast. Zenekari kísérettel a kocsmá udvarára viszik, majd ott a földbeássák, úgy, hogy csak a kakas feje látszik ki. A legények egyikének szemét bekötik, majd egy *2-4 m hosszú* rúddal, a földön megpróbálja először a kakas fejét megkeresni, ezt követően rásújt a kakasra. Amíg nem sikerül eltálatni, több legény is próbálkozik. Ha sikerül a kakast lenyakazni, akkor elkészítik és közösen elfogyasztják.

Dramatikus karácsonyi szokások *Christkindspiel*, *Bethlehemspiel*, *Hirtenspiel*, *Paradiesspiele*, *Herodes-Spiel*, *Dreikönigsspiele*. A szöveget 6-20 éves korú, de mindig azonos korcsoportban levő fiatal leányok, fiúk vagy vegyes csoportok játszhatják. A játék szereplőinek alkalmi ruhátára és kellékei vannak. A szerepeket már az adventi időszak kezdetével, öntevékenyen tanulják meg. Ezt követően a 8-11 fős csoport, a faluban házról-házra járva elő *Jézus születésének* történetét. A dialógussal és énekelve előadott szövegek különböző változatokban ismertek és éltek a gyakorlatban — a kitelepítésig. Végezetül karácsonykor, a játék szereplői együtt vettek részt az éjféli misén. Ez általában így volt a *Budai-hegység*, a *Bakony*, a *Schwäbische Türkei*, stb. területeken.

Tuskóhúzás. *Farsangi* szokás, a *nyugat-magyarországi* németek körében ismert. A termékenységgel kapcsolatos szokások körébe sorolható. Eredetileg mindig akkor rendezték meg, amikor a

faluban egy egész esztendőben nem volt esküvő. A nyugat-magyarországi németeknél sok esetben ilyenkor a falu legidősebb agglagényét csúfolták ki. A falu legidősebb leánya és legénye lett ilyenkor az ál-jegvespár, akiket „vőfélyek és koszorúslányok” kíséretében zeneszó mellett kísérték végig a völgyben majd a menyasszony házához, ahol elbúcsúztatták. A kikérés után felültették őket a rönkre, majd az „örömszülők” és a falu népes közönsége előtt a községházán az öregbíró összeadta őket. A „szertartás” közben a fiúk leányelszédítő, a legények pedig legényfogási tanácsokat kaptak. Az álvőlegényt orvosi vizsgálatra vitték, miközben az ördögök elflopták a menyasszonyt. A rend örei idővel visszalopták, és az ördögöket egy ketrecbe zárták. Az „ifjú pár” így talált végleg egymásra. Az eseményt fergeteges tánc követte.

Nagybőjtben A Békés megyei Eleken a harmadik szerdán a legények babút készítenek, melynek férfias jellegű határozottan kihangsúlyozták, és ezzel a lányos házakhoz vonultak, ahol egy hagyományos szövegű dal eléneklésével tojást kértek. A tojásokból a legénycsoport egyik tagjának otthonában rántottát sütöttek és a késő éjszakai órákig mulatoztak. A tojások héját zsinagrára fűzték, s hazamenetelkor a fűzért felakasztották a főtérre álló kútszoborra vagy a környező fákra.

Nagycsütörtökön — különösen a Budai hegyek németisége — hajnalban vagy a kora reggeli órákban a kertben térdén állva, kitárt karral imádkozott. Így emlékeztek meg Krisztus szenvedéséről.

Nagypénteken A baranyai német asszonyok kenyeret süttek (Karfreitaglaibchen, Karfreitagmischel). Ezt a következő nagypéntekig őrizték, és mint szentelmenyt használták.

Húsvéthétfő - Emmaus járás. A Schwäbische Türkei (Baranya-Tolna), ill. Veszprém megyei német falvakban, különösen Bólyban, Véménden, Babarcon, Erdősmárokban, Máriakéménden, Fekeden, Villányban élő hagyomány a régi hazából hozott Emmaus. E falvak apraja-nagyja húsvét másnapján korán reggel misét hallgat a kálvária kápolnánál, majd a szentelt étellel és egyéb finomságokkal együtt kimennek a faluszéli borospincékhez (Bólyban a Kálvária - dombo alatti úgynevezett Tukárba, ahol reggelig taró mulatságot csapnak. Aki csak teheti vendégeket hív ilyenkor, ha mást nem a szomszédait. Az esti lakoma után hajnalig tart a bál. A budai hegyek német falvaiban ilyenkor a szomszédos falvak rokonsága látogatta meg egymást: azaz Emmausba mentek. A budaörsi legények húsvét hétfőn kora hajnalban, valamikor három óra tájban kilovagoltak a rétre és a harmatos fűvön megjáratták lovaikat. Ugyanott a falu guiyása, kanásza is kihajtotta a fűre a jószágokat. Ezt nevezték Emmausreiten-nek.

Ürnap körmenet. A budaörsi németek specialitása a virágszőnyeg készítése a processzióra. Hatásukra terjedt el más vidékeken ez a szokás.

KÉZMŰVES MESTERSÉGEK

Kékfestés A szövetek és vásznak festését már az ókori időktől növényi eredetű festékekkel végezték. A kékfestés festőalapanyaga a csülleng (Isatis tinctora) illetve az indigó (indigofera tinctora). A technológiát Franciaországból, német nyelvterületről és Indiából ismerte meg Európa. Hazánkban a kékfestés főleg a 18. századtól vált népszerűvé, tulnyomórészt a németek lakta területeken. A házi és gyári vászon speciális mintázása és indigócsávéban festése szakértelmet kívánt. A munkába vett vásznakat először kifőzték majd szárították és simára mángorolták majd úgynevezett nyomódúccal szigetelő festékanyagot nyomtak a kelmére. A szárítás után a textilt indigó csávéban festették kékre. A szigetelő massa alatt festetlen maradt a vászon. A szárítás, majd kén-savas-sósavas fürdőben történő mosás után a kék háttérben előtűntek a leoldódó massa alól a fehér alapszín mintái, virágai. Az anyagokat helyenként keményítették. Ezt követően kézi mángorlóval simították. A fehér minták mellett sárga, piros narancs és fekete színeket is előállítottak.

Fazekasság A mesterség munkamenete három szakaszból áll: az agyag előkészítése a megmunkálásra, a forma korongon szabad kézzel vagy sablonba való kialakítása, végül a díszítő eljárás és a kiegészítés. Az agyagot a fazekasok, a felszínről, többnyire maguk bányászták. A megmunkálásra kétféle agyaggal dolgoztak. Sütő-főző edényekhez, valamint a kályhák készítéséhez nagyobb homok-kvarctartalmú, a tárolóedényekhez zsirosabb agyagot használtak. Előkészítés: A nyers agyagot összevágják, feldarabolják, majd bő vízben megáztatják „iszapolják”. A felhígult agyagot deszkával elkerített iszapolóban szárítják, hogy gyúrhatóvá váljék. Az agyagot sarlóval „szelelik”, hogy a mészköszemekről megtisztítsák, majd kézzel alaposan átgúnyják. Helyenként az így nyert agyagku-

pacot meztitláb, legalább háromszor körbetaposva, puhítják. Ezt követően a gyúrópadon az agyagot egyforma nagyságú csomókra feldarabolják. Formálás: Eszköze a korong, amelynek lábbal hajtott, forgótengelyű változata terjedt el a magyarországi német mesterek körében. Az elkészített agyagot a korongon kézzel formálják. Készülhet rajta fenálló- és tálasedény egyaránt. Az edényalakításhoz különböző simítófákat, és megnevesített csipőbőrt használnak. A kész edényt „börkeménységűre” hagyják száradni, ezután diszítik és festik. A legtöbb edényt engobbal, „leöntik”. Ez a fehér földfesték adja az alapot, amelybe bekarcolják, „yésik” (sgraffito) vagy ráfestik (írókával vagy ecsettel) a díszítést. Az írókát vagy gurgulyát maga a fazekas készíti. Ez gömbölyded alakú csőrszerű agyagedény, egy nagyobb és egy kisebb nyílással. Az előzőn töltik be a híg festéket, az utóbbiba nádból vagy libatoll szarából faragott kis csővecskét erősítenek és így írják a mintát az edényre. Díszítés után következik az első égetés, majd a mázálás és a második úgynevezett „mázraégetés”. A magyarországi német fazekas központok nagy része a dél-dunántúli régióban található. Jellegzetesebbek, többek között a mórágvi, a meceknádasi és az óbányai központok, valamint a pécsvárad, mágocsi, a kisvaszari. Ezen az utóbbi három helyen jelentős számban kályhások is dolgoztak.

Mézeskalácsos- és gyertyaöntő mesterség A nyersanyagfeldolgozást illetően a mesterség két ágra oszlott. Ezeket egy műhelyben végezték. A mézeskalács alapanyaga a felmelegített méz lisztel és tojással összekeverve. Az így nyert tésztát szalakáléval lazítják, fűszerekkel: ánizs fahéj, édeskömény, vanília stb.-vel ízesítik. Azután érelik, majd kisodorják. Korábban a mézeskalácsokat ütőfába (negatív vésetű fa formák) nyomták és belőle „kiütve” sütötték. Ezek az ütőfával készült mézeskalácsok voltak a régebbi típusok. Szokás volt az is, hogy a mézestésztát bádog- úgynevezett krajcáros formákkal szaggatták ki, majd kisütik. Ezután következik a díszítés, melynek alapanyaga a burgonyaliszt, szelatin és színezőfesték keverékéből álló pép. Gyakran használnak a kalács díszítésére kiverő mintával szaggatott (stancolt) színes papírvirágos sallangot és színes, préselt papírképet, valamint kis tükröt. Számos speciális mézeskalács fajta ismert. Ilyen a bólyi függével, mogyoróval, dióval töltött mézeskenyér, a tavedli, valamint a többféle ejzolt (ejz-színes massa) mézeskalács.

A gyertyát viaszból (sonkolyosan vásárolt méz mellékterméke) vagy paraffinból készítik. A gyertyát úgynevezett Ring-en öntik. A Ring egy fatengelyre erősített fakorong, melynek kerületén kb. 10 centiméterenként szögeket vernek be. A szögekre felkötik az előre elkészített „trádolt” gyertyabelet. Az előre felolvasztott viaszt a Ring alá helyezik az öntőkalapba. A „Saffin”-val (sefon) viaszt merítenek, és a Ring-et forgatva sorba minden bélre viaszt öntenek, mely hamar lehül és rádermed a bélre. A gyertya így lassan hízik, de az alsó végén vastagabbra növekszik. Ezért, amikor alul eléri a megfelelő vastagságot, megfordítják, és az alsó végével kötik fel a szögre. Majd tovább folytatják az öntést, amíg a gyertya egyenlő vastagságú nem lesz. Azután a még meleg gyertyát óvatosan leemelik a Ring-ről, és simára „mángorolják” (alappal hengerelik). Majd a gyertyát megfelelő méretű darabokra vágják, és a végét „tutlizzák” (egyenletesre simítják).

A gyertyaöntő mesterek speciális készítménye a Zug-gyertya melyet úgynevezett Zugbank-on, gyertyahúzó asztalon készítettek. A hosszú fonalat, gyertyabelet két forgatható dob között felmelegített viaszos edénybe merőlegesen beleállított lyukas tárcsán áthúzzák. A tárcsán (Scheiben) különböző nagyságú lyukak vannak, így a gyertya vastagsága beállítható. A Zug-gyertyát lapos tekercsként (taschli), a templomi gyertyák gyújtására, illetve tekercsgyertyaként (Wachsstock) karra fűzve vagy koporsóra-tébe stb. használták.

A gyertyamártás a fenti eljárás másfajta változata - ez utóbbi, az előzővel ellentétben hagyományosan női munka. Eszköze a gyertyamártó, rendszerint négyszögletes, hasáb alakú cserépedény. A felmelegített viaszt vagy más alapanyagot beleöntötték, majd a gyertyabelet (gyakran tartóra erősítve, egyszerre többet is) belemártogatták, közben kiemelték, hogy a rátapadt réteg megmerevedjen.

Kádár. A nagy történelmi borvidékeken és a fában gazdag területeken szakosodtak erre a mesterségre. A fát kádárbárdal (Lenkbeil), szekercével (Breitbeil), hántó- illetve hasítógyaluval munkálták. A fadongákat vonószerken, kézvonópadon (Schneidebank) különféle vonókákkal (egyenes = Geradeeisen, görbe-horgaskést = Krummeisen) finomították. A donga mérésére körzöt (Zirkel) használtak. A dongák összeállításánál abroncsot (nyak-hasabroncs = Hals-und Bauchreifen) alkalmaztak. Ezt döngölővel (Setzhammer) és kísérővel (Setzhammer), ütessel rögzítik. Az összeállított dongákon belül forgácsützet élesztenek, és a dongákat kilángolják (ausfeuern). A donga fölő végeit

kávásfűrészsel, azután különböző gvalukkal (*Stemm-End-Hirnhobel*) simára munkálják. A hordófenék berakása fenékhúzó-vassal (*Auszieher*) történik. A dongák eresztékeit meggyékénvezik (*verrohen*) azaz a dongákat szorosítják, és takarítógvalival (*Streifhobel*) a hordófelületet simára alakítják. Végül a csaplyukat ostorfűrészsel (*Spitzsäge*) kimetszik.

ADATOK A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK NÉPRAJZÁHOZ

MAGYARORSZÁGI NÉMET NÉPSZOKÁSOK

A naptári évhez kapcsolódó szokások — Téli ünnepek

A karácsonyi időszak, amely András napjától (nov. 30.) Vízkeresztig (jan. 6.) tart nagyon fontos szerepet játszik ma is a német népcsoport életében.

A téli napforduló idején más népekhez hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonítottak a szellemeknek, mágikus hatalmaknak. Ezt az időszakot a jóslások, varázslások jellemzik.

ADVENT

Karácsony előtt négy héttel kezdődik, az első jelentős dátum november 30. András napja. Az e napot megelőző éjszakán a lányok megkísérlik jóvendőbelijüket megtudni papucsdobálással, ágyhúzogatással, ólomöntéssel stb.

December 4., Barbara napja is alkalmas a jóvendőlésre. Éjfélkor vagy hajnalban a lányok és asszonyok a kertbe mentek, hogy gyümölcságakat (cseresznye, mandula, barack) vágjanak. Eközben nem volt szabad beszélniük senkivel sem. Az ágakat befűttestüvegben meleg helyre tették, hogy karácsonyra kivirágozzanak, hiszen ez bő termést jelentett. Néhány faluban olyan értelmezése is volt, hogy a következő naptári évben férjhez megy a lány.

December 6., Mikulás napja a gyerekek ünnepe. Régebben „személyesen” látogatta meg őket. Többnyire kifelé fordított birkabőrt, vászonnadrágot viselt, a fején bundás sapkát. Szakálla, bajusza kenderből volt. Mielőtt a szobába lépett, zörgött a derekára kötött láncsal. A gyerekeknek imákat és versikéket kellett mondaniuk. A Mikulás ajándékait (aszalt gyümölcs, dió, alma) a földre szórta, s a gyerekeknek fel kellett szedniük. Amelyik azonban túl mohón kapott az ajándék után, arra rásuhintott a botjával. Néhány faluban a Krampuszt is ismerik, mint kísérijét.

Ha nem személyesen jött a Mikulás, akkor ajándékait a kitett klumpákba, cipőkbe, pacskerokba tette. A szófogadatlankok csak krumplit, vagy hagymát kaptak.

December 13., Luca napja volt a Gergely féle naptárreform előtt az év legrövidebb napja, s a téli napforduló kezdete. Érthető tehát, hogy a fényt hozó Lucának nagy jelentőséget tulajdonítottak. Néhol alakot is öltött, s meszelővel a kezében a falut já-va bekente az arra haladókat. Etyeken pl. maszkot öltött fiúk ijesztgették a kisebbeket. Néhány helyen egyáltalán nem dolgoztak ezen a napon, félve Luca haragjától.

- Tilos volt a rokkával a szomszédba menni, mert elviszi a szél.
- Az asszonyoknak ülniük, vagy feküdniük kellett, hogy a kotlós se keljen fel a tojásokról.

Nyugat - Magyarországon ajándékot hozó, jóságos asszonyként is megjelenik. Sok helyütt a boszorkányok hatalmától félve (hisz ez az év leghosszabb éjszakája) füstölnek a házban és az istállóban. Férfilátogatót sívesen láttak ezen a napon a házban, mert az szerencsét hozott.

Csak kevés helyen ismerték a Luca szék készítésének szokását. Ezen a napon kezdtek 9 vagy 13 féle fából széket készíteni, amelyen minden nap dolgozni kellett, s karácsonyig el kellett készülnie. Aztán ráállva az éjjeli misén, megláthatták a falu boszorkányát.

A jövő évi termés megősolására szolgált a búza-csiriztatás. Egy tányérra vagy cserépbe búzát, kukoricát vagy árpát tettek, s naponta öntözték. Ha karácsonyra szép nagyra nőtt, akkor bő termés ígérkezett. Színes szalaggal átkötve a karácsonyfa alá tették, vagy a templomba az oltárhoz vitték. Sok helyütt tilos volt ezen a napon varmi, vagy kötni, mert akkor bevarták a hiedelem szerint a tyúkokat, s azok nem fognak tojni. Néhány faluban ismert volt a magyaroktól átvett kotyolás szokása is. Az ólomöntést is ismerték s alkalmazták, hogy a lányok megtudják jóvendőbelijüket.

KARÁCSONY

December 24-én éjszaka sok településen ostopattogatással pásztornak öltözve üzték el az ártó szellemeket. Azt is hitték, hogy az éjjeli mise alatt az állatok beszélni tudnak, ezért előtte még megetették őket, hogy ne panaszkodjanak gazdájukra.

Azoknak az ételeknek, amelyeket ezen az estén ettek, nagy jelentőséget tulajdonítottak. Sok helyütt 7, 9, vagy 13 féle böjti étel került az asztalra: alina, aszalt gyümölcs, méz, gesztenye, fokhagyma, kompót, sütitök, mákos sütemény, szőlő, borleves stb. Így akarták a bőséget a következő évre biztosítani.

Az ünnephez a fenyőfa is hozzátartozott. A magyarországi németeknél többnyire borókafenyőt díszítettek szárított gyümölccsel, felfűzött pattogatott kukoricával, színes papírfüzérrel, ezüst- illetve aranypapírba csomagolt dióval, mézeskaláccsal, almával stb. A szobában lévő tükröket, képeket is borókaágakkal díszítették. A gyerekeket is ezen a napon ajándékozták meg. A „Jézuska”, — egy fehér lepedőbe öltözött személy — a karácsonyfán vagy alatta lévő kívül, házilag készült ajándékokat hozott: kötött sálát, zoknit, kesztyűt, kelt tésztaából sült figurákat, házilag barkácsolt lovat, lovas kocsit, babát és más játékokat. A keresztszülőktől többnyire mézeskalácsfigurákat kaptak ajándékba. (Néhány helyen újkör is megajándékozták a gyerekeket.)

Szintén december 24-én betlehemes játékok is játszottak házról házra járva a falu gyerekei. Szereplői voltak angyalok, pásztorok, Mária, József és a kocs máros. Kellékként magukkal vittek egy karácsonyfát és a betlehemi istálló kicsinyített mását. Jézus születésének történetét adták elő, az éjjeli misén a templomban is. Ismert volt még az Ádám - Éva játék, amely az első emberpár paradicsomi kiűzetését dolgozza fel.

A Karácsony és Vízkereszt közti időszak az idők szerint igen alkalmas az időjárás jóslásra, mert ez a 12 nap az év 12 hónapjára enged következtetni. Általánosan ismertek a következők:

- Fehér Karácsony, zöld Húsvét.
- Karácsony jóherében, Húsvét hóban.
- A nedves Karácsony kiűrti a pincét és a csúrt.

Néhol szálmát szórtak Szenteste a szoba földjére a betlehemi istálló jelképeként. Ezt a szálmát aztán a gyümölcsfák törzse köré tekerték, hogy bő legyen a termés.

December 27-én, János napján volt a borszentelés. A megszentelt borból minden családnak innia kellett, hogy ne fájjon a torka. A hordókba is öntöttek belőle, hogy jó legyen a szőlőtermés. A maradék bort kis üvegben félretették, hogy év közben is gyógyíthassák a torokfájást.

December 28-án Aprószentek napján a gyerekek és a fiatal fiúk egy husággal felkeresték rokonaikat, ismerőseiket s kettő-hármat rájuk suhintva egészséget kívántak.

Az év utolsó éjszakája, Szilveszter éjele a szerelmi jóvendőlés ideje volt. A lányoknak a sötét pincéből fadarabokat kellett felhozniuk. Ha páros számút hoztak, akkor az azt jelentette, hogy a következő évben férjhez megy a lány. Eleken a lányok almát hámozgattak, ügyelve arra, hogy a héja egyben maradjon. Azt a hátuk mögé dobták, s közben kedvesükre gondoltak. Ha az almahéj kedvesük nevének kezdőbetűjét mutatta, akkor az annak a jele volt, hogy a lány nemsokára férjhez megy.

ÚJÉV

Az újévet általában vagy harangozással, vagy lövésekkel esetleg kürtszóval köszöntötték. A lövéshez a fiúk maguk készítette petárdákat használtak.

Reggel a gyerekek elmentek a szomszédokhoz, rokonokhoz újévet köszönteni. Korán indultak, mert a hiedelem szerint, aki ezen a napon sokáig ágyban marad, lusta lesz egész évben. Almat, diót, süteményt kaptak a jókívánságokért cserébe, ma már inkább pénzt.

Első látogatóként ezen a napon férfit látott mindenki szívesen, mert az szerencsét jelentett. Nem ettek csirkehúst, mert a tyúk hátrafelé kapar s így elkaparja a szerencsét, a sertés viszont nem. Babot, lencsét, borsót kellett enni, mert az bőséget jelent.

Vízkeresztkor véget ért a karácsonyi időszak szokásköre, ezen a napon bontották le a karácsonyfát. Ezen a napon volt a vízszentelés, de krétát, sót, fokhagymát és kenyeret is szenteltek. A szentelt vizet év közben több mindenre használták, a ház, az istálló illetve halottszentelésre. A három napkeleti király nevének kezdőbetűit két kereszttel és az évszámmal az ajtó fölé írták: 19 C + M + B 97

Fiúk is jártak házról házra három királynak öltözve s egy dalt adtak elő a napkeleti királyokról. Diót, édességet, vagy pénzt kaptak ajándékba.

- Ha Vince napján (jan. 22-én) olvad, akkor teli pince várható.

TAVASZI ÜNNEPKÖR

Farsang: Vízkeresztől Hamvazó szerdáig tart. A szokások a tél elűzéséhez és a tavaszváráshoz kapcsolódnak. A tetőpontot a hamvazó szerda előtti három nap jelenti. Mindhárom este bált rendeztek, a harmadik napon csak este 11 óráig tarthatott.

- Ehhez kapcsolódik az a hiedelem is, hogy amilyen magasra ugranak tánc közben, olyan magasra nő a kender.

Kedvelt farsangi étel volt a fánk, töltött káposzta. Néhol már előző csütörtökön, „piszkos csütörtökön” volt táncos mulatság a gyerekeknek. A farsangi mulatozások középpontjában maszkos felvonulások álltak, többnyire farsang keddjén került ezekre sor. A felvonulást mindig dobolás, lövés, ostorpattogás, kerepelés kísérte. A hangoskodás és a maszkírozás is a gonosz erőket volt hivatott elűzni.

Az egyik jellemző farsangi felvonulás Elekhez kötődik, de ez máshol is alakult így: Hänsel és Gretel. Férfiak csoportjai női ruhába öltöztek vagy állatjelmezt húztak (akkor még csak férfiak vehettek benne részt), bekenték arcukat korommal, festékekkel vagy cipőkrémmel. A menetnek meghatározott sorrendje volt. Elöl lovagolt kétszer két magyar népviseletbe öltözött lovas, őket követte a kocsí, amivel az adományokat gyűjtötték. Többek között: egy hordó is volt rajta, amelybe a kapott bort töltötték. A kocsíhoz egy rudat erősítettek, amelyhez egy forgó kerék csatlakozott, rajta két egymással szemben levő baba: Hänsel és Gretel (Jancsi és Juliska). Pulán például a menyasszonyi-vőlegényi maszkba öltözött párt hívták így. A farsangi menet tagjai minden házba bementek, korszójukba bort töltettek, farsangi fánkot fűztek a kezükben levő nyársra, tojást is kaptak ajándékba. Az adományokat az esti bálon elfogyasztották. Dél-Magyarországon a felvonulás farsang keddjén volt, ahol lányok és fiúk öltöztek maszkot és kenték be a nézőket korommal vagy cipőkrémmel.

A medve figurája több állatfigura mellett egyik jellemzője ezeknek a mulatságoknak. A mohácsi Busójárás is a farsang része, ugyan nem a németek, hanem a horvátok ünnepe. Nyugat-és Délnyugat-Magyarországon a rönkhúzás szokása volt elterjedt. Mivel a farsang volt a lakodalmak időszaka, a hajadon lányokat tréfálták meg azzal, hogy egy feldíszített rönköt kellett végighúzniuk a falúgynevezett Később fiúk is részt vettek ebben, sőt volt ahol a legidősebb legényt ültették a rönkre s csúfolták ki. Legújabbban lovas kocsira teszik a fatörzset s viszik végig a falúgynevezett A menetet ilyenkor tréfas esküvővel zárul, álmenyasszonyt s álvőlegényt (többnyire két fiú) ad össze a kocsmában egy „pap”. Elterjedt szokás volt a „kakasütés” is. Egy kakast beástak a földbe úgy, hogy csak a feje látszon ki. Egy bekötött szemű fiúnak kaszával le kellett vágnia a kakas fejét. Ha nem sikerült neki, próbálkozott más. A győztest megünnepelték, s a kakast a kocsmában megfőzték.

Farsangkor jutottak bizonyos jogok az asszonyoknak is. Volt, ahol farsang keddjén az övék volt a pincekulcs, vagyis előjoguk volt a pincésoron. Pincéről pincére jártak, megkóstolták a háziasszony

borát és süteményét. A férfiak nem mehettek a közelükbe, ha ezt mégis megtették, megbüntették őket. Volt, ahol az asszonyok külön bált rendeztek.

Fontos része volt a mulatságoknak a farsang temetése, amely tulajdonképpen a tél temetését jelenti. Az utolsó farsangi napon éjjel előtt került erre sor. Volt, ahol szalmabábut vittek temetési menetben, s végül a patakba vagy egy kútba dobták. Volt, ahol egy fiút fektettek egy vályúba s takartak le fehér lepelrel. Papnak, iskolamesternek és ministránsnak öltözött fiúk hordozták körül a táncteremben s végül leöntötték vízzel. Máshol egy üveg bor képviselte a farsangot, amit elástak, s következő évben ástak ki újra.

A farsangi három naphoz kötődik néhány tiltás.

- Nem volt szabad kenyeret sütni, mert az azt jelentette, hogy a rokonságból a következő évben meghal valaki.
- Babot sem lehetett főzni, mert az daganatot jelentett.
- Tilos volt varrni, mert akkor nem tojtak a tyúkok.
- Az időjárásra is következtek, azt tartották,
- ha a farsangi fánkot napsütésben eszik, akkor a húsvéti tojást a szobában.

Az első böjti vasárnapot Hútzelsonntagnak nevezték, mert akkor sok aszalt gyümölcsöt ettek. A fiúk házról házra jártak és „Hutzel - dalokat” énekeltek, pénzt, aszalt gyümölcsöt, fánkot kaptak ajándékba. E nap délutánján egy közeli dombon máglyát is gyújtottak s az égő kukoricaszárral köröket, kígyókat írtak a levegőbe a közeli földeken. Volt ahol egy égő kereket gurítottak le a dombon.

HÚSVÉT

A böjti időszak végét a Nagyhét képezi, amely a Virágvasárnappal kezdődik, a németiség körében „pálmavasárnapnak” nevezik, mert ilyenkor szentelték a barkát (pálma helyett) a katolikus templomokban. A néphit szerint a megszentelt barkáknak gyógyító- és az ártó erőket elűző szerepük van. Sok helyütt a barkákat a sírokra teszik, vagy kiviszik a földekre. A tulajdonképpeni húsvéti ünnepkör a „zöld csütörtökkel” kezdődik. Ezen a napon zöldfőzeléket ettek. (többnyire családfőzeléket) Ezen a napon hallgatnak el a harangok, „Rómába repülnek”, mondják. Nagyszombaton délelőtt újra megszólalnak. Délután azok a fiúk, akik kerepeltek harangozás helyett, végigmennek a falun, s tojást gyűjtenek a kereplésért. E nap délelőttjén templomi tűzszentelésre is sor kerül. A templom előtt meggyújtott tüzet Júdáségetésnek is hívták. Nyugat-Magyarországon szalmabábut égettek a tűzben. Nagyon hittek a húsvéti víz illetve harmat erejében is. A harangok visszatértek az emberek gyorsan megmosakodtak folvó-vízben, hogy ne legyenek bőrbetegségeik, illetve szeplőik. Déli-Magyarországon ezt a harangok elrepülésekor tették. Sok helyütt harmatban mosakodtak. Sok katolikus faluban Húsvét első napján ételszentelés volt, többnyire a gyerekeket küldték kora reggel, sonkával, tojással, kenyérral, tormával és süteménnyel a templomba, hogy megszenteltesse azokat.

A Húsvéthoz kötődik a tojásfestés szokása is. A festéshez hagymahéjat, színes krepp-papírt, diólevelet vagy fakérget használtak. A húsvéti nyulat Dél-Magyarországon a gyerekek versikével hívták, fészket készítettek. Többnyire festett tojás került a fészekbe. A keresztszülők is megajándékozták a keresztygyerekeiket almával, mézeskaláccsal. A nagyobb lányok fejkendő, a fiúk pénzt kaptak. Játékokat is ismerünk e naphoz kapcsolódóan, pl. a tojásgurítás szokását. Egy dombról gurítottak le tojásokat, akie épségben ért le, az nyert. Ismét volt a következő játék is: egy fiú tojást tartott a hüvelyk- és mutatóujjával, egy másiknak pénzérmét kellett dobniya úgy, hogy az benne maradjon a tojásban. Ha sikerült, megkapta a tojást. Sok helyütt a Húsvét fontos része volt az úgynevezett „Emausza menés.” Húsvét hétfőjének délutánján a falu apraja-nagyja kiment a pincesorra és itt főzéssel, mulatozással, játsszával, beszélgetéssel töltötte a napot. Máshol az Emausza-menés annyit jelentett, hogy meglátogatták a rokonokat a szoraszédos faluban, vagy kivitték a barkát a szőlőbe és a földre.

Május 1-jére virradó éjszakával kapcsolatban több, az ártó szellemeket elűző szokás volt ismert, hiszen a hiedelem szerint ez az éjszaka a boszorkányoké.

- Egy darab megszentelt szénnel három keresztet rajzoltak a külső ajtókra, vagy egy söprűt fektettek keresztbe az ajtó elé, a kulcslyukakba zöld bodza- vagy nyírfágakat dugdostak.

• Borsót, babot, kukoricát szórtak a küszöbre vagy a lépcsőre. Azt tartották, hogy a boszorkányok ezeken elcsúsznak.

A májusfa állítás szokása nagyon elterjedt volt. Többnyire nyárfát díszítettek fel színes papírszalagokkal, s vitték a lányos házhoz. A falu vezető emberei is kaptak májuszfát, amit a hónap utolsó vasárnapján, többnyire pünkösdkor kitáncoltak.

Pünkösd hétfőjén ünnepi menet vonul végig a falúgynevezett A menet élén feldíszített lovakon a fiatalabb fiúk lovagolnak, őket követik a „pünkösdí fiúk”, vagyis azok, akik még abban az évben bevonulnak, aztán a zenekar és a menetet egy kocsi zárja, rajta a pünkösdí macskával. A „macska” egy fonott kosár alatt ülő gyerek, általában cigánygyerek volt. A menet először a község előljáróinak háza előtt állt meg, aztán ahol nagyobb lányok laktak. Mindenütt próbálták kitalálni, hogy ki lehet a kosár alatt. A „macska” nem szólhatott, csak nyávoghatott vagy kiabálhatott. Aki kitalálta, megkapta végül a kosarat ajándékba, de egy áldomást kellett fizetnie.

A pünkösdí király alakja is ismert néhány faluban. Ő a menet élén lovagolt, s a többi fiú választhatott meg erre a napra.

Csak kevés faluban ismert az a szokás, hogy iskolás lányok járnak körbe a faluban, s énekelnek a házaknál kört alkotva. Középen egy fehér ruhába öltöztetett lány állt, koszorúval a fején. Ez a szokás hasonló a magyaroknál ismert pünkösdöléshez.

NYÁR

A nyár elejéhez kapcsolódó szokás, a szentivánéji tűz, a németeknél már a századforduló táján eltűnt.

Június 24-hez kötődik az a szokás, hogy mezei virágokból font koszorút (búzavirág, pipacs, diólevél, margaréta) akasztanak az ajtó fölé, hogy védelmet adjon a gonosz szellemekkel szemben.

Augusztus 15-én Nagyboldogasszony ünnepén kis csokrot készítettek mezei virágokból, amit a templomban megszenteltek. Nagyon sokrétű volt a felhasználása: a szalmazsák alá tették, az ajtó fölé akasztották, a koporsóba a halott mellé tették stb.

ŐSZ

A betakarítási munkálatok után ünnepelték a búcsút. Ez egy évente visszatérő ünnep, a templom védőszentjének ünnepe. A középkorban vásár is kapcsolódott hozzá, innen maradt meg, hogy bazár, körhinta, céllövölde ma is van. Vannak falvak, ahol egy évben két búcsút is tartanak, a másodikkra az úgynevezett „Freßkirmesre” (zabálás búcsú) késő ősszel, Márton nap körül kerül sor. Sok helyütt állítottak búcsúfát. Ez egy hosszú, virágokkal díszített rúd volt, amelyet a kocsmá, vagy a kultúrház előtt állítottak fel. Búcsúból mindig kapcsolódott az ünnephez.

A németek életében nagyon fontos szerepet játszott a szüret, amelyet többnyire bállal ünnepeltek meg.

November 25-én, Katalin-napkor tartották az utolsó táncos mulatságot advent előtt.

(Az anyag Wild Katalin : Sitten und Bräuche im Jahresablauf c. munkája alapján készült. Manherz - Wild: Zur Sprache und Volkskultur der Ungarndeutschen, Bp. 1990 (63-102. o.)

ÉTKEZÉSI SZOKÁSOK

A baranyai németek táplálkozási szokásai a német hazából hozott s az itt élő más etnikai csoportok, elsősorban a magyarok, konyhakultúrájából átvett elemek összefonódása, keveredése során alakult ki. Konyhájuk sajátosan magyarországi német konyha, amelynek alapját a generációkon keresztül megőrzött német étkezési szokások képezik, kiegészítve a magyaroktól, osztrákoktól és itt élő délszlávoktól átvettakkal. Származási területük sok jellegzetes ételét megőrizték, elsősorban a krumpliból és lisztből készületeket. Elkészítésükben azonban már érezhető az új környezet hatása, minde-

nekelőtt a paprika, mint új fűszer alkalmazása. Így például a burgonyapürét, ha gombóccal fogyasztják, hagymás-paprikás zsírral öntik le. Hasonlóan járnak el a babpüré és babfőzelék esetében is. Készítenek paprikás metéltet és gombócot, vagyis a vízben kifőtt gombócot paprikás-hagymás zsírban forgatják meg.

A paprika, mint fűszer- és zöldségnövény bevonult a magyarországi németek konyhájába és annak fontos tartozéka lett. A paprikán kívül más növényekkel is megismerkedtek az új hazában, pl. a paradicsommal, sütőtökkel, barackkal, kukoricával, mint emberi táplálékkal is, s ezek is ételeik fontos alapanyagát képezik. Néhány ételt nevével együtt vettek át és azt a német kiejtésnek megfelelően módosították, vagy részben lefordították. Mindenekelőtt olyan paprikával készült ételekről van szó, amelyek a magyarok körében is igen kedveltek, mint a csirkepaprikás (Paprikasch), a töltött paprika (Gefüllter Paprika), lecsó (Letscho), pörkölt (Pörkölt). Utóbbi csak a két világháború közt vált általánossá. Elődjének tekinthető a hagymás-paprikás pörkölt alap, amelybe a németek tojást vertek, vagy kolbászszelvényeket vágtak. Átvették a híg tésztából készült palacsintát is (Palatschinken). A németeknél eredetileg ismert Pfannkuchen sűrű tésztából készül. Tenyérnyi nagyságú lepényeket sütnék ki forró zsírban és lekvárral vagy salátával fogyasztják.

Az étkezési szokások egymásra hatása kölcsönös volt. A magyaroknál néhány étel, több tésztaféle elnevezése német eredetre utal, pl. a smarni, a sufnudli, a fasiozott. Egy ételről, a stifolderéről, biztosan állíthatjuk, hogy a baranyai németektől ismerték meg a magyarok. E szalámi receptjét az úgynevezett stifollerek német hazájukból hozták magukkal, s napjainkig megőrizték. Fulda környékén még ma is készítenek olyan szalámit, amelynek elkészítési módja megegyezik a baranyai stifolderével.

A Baranyában élő délszlávok hatását jelzi a „Sarme”, száрма szó, amely nem más, mint töltött káposzta.

A németek régebbi étkezési szokásait a takarékoság, az egyszerűség és az egyoldalúság jellemezte. Ételeiket szinte kizárólag a saját maguk által termelt nyersanyagból készítették. A legfontosabb alapanyagok voltak: a liszt, a bab, a káposzta és a burgonya. A boltban csak fűszereket és nagyírták húst vásároltak. Még a tehetősebbek is egyoldalúan és igénytelenül étkeztek.

A hét egyes napjain általában ugyanazon alapanyagból készült ételeket főzték és ezekről nevezték el a hét napjait. A Mohács környéki németeknél a heti étrend a következő volt:

- hétfő-tésztanap,
- kedd-káposztanap,
- szerda-húsnap,
- csütörtök-gombócnap,
- péntek-babnap,
- szombat-burgonyanap,
- vasárnap-ünnepnap.

A következő mentik hozhatók fel példaként:

1. burgonyaleves, zsírban sült galuska zöld salátával
2. bableves, élesztős gombóc babfőzelékkel vagy paradicsommártással
3. burgonyaszület csipetkével
4. reszelékkeves, kelt gombóc párolt káposztával,
5. rántott leves, grízes tészta lekvárral
6. tejleves, palacsinta (sűrű tésztából) lekvárral vagy salátával
7. sonkaleves, főtt sonka bab- vagy burgonyafőzelékkel
8. paradicsomleves, mákos tészta
9. burgonyapaprikás füstölt kolbásszal
10. zöldségkeves, hagymás burgonya sült sonkával vagy szalonnával.

Az ünnepi étkezést a tartalmasabb ételek jellemzik. Az inségesebb idők kivételével a hús és a sütemény nem hiányozhatott az ünnepi asztalról. A vasárnap étrendje tradicionális volt: húsleves, főtt hús mártással és kelt tésztából készült sütemény. A nagyobb ünnepek főétkezése gazdagabb volt és az egyes fogások mindig a következő sorrendben kerültek az asztalra: húsleves, főtt hús mártással, töltött káposzta, rétes, sült vagy rántott hús, a későbbiekben már aprósütemény is. Ez a sorrend a rétes kivételével ma is érvényes.

RECEPTEK

Burgonyaleves: Főtt burgonya vagy burgonyás tészta készítésekor főzhető. A hagymát a zsíron világosbarnára pirítjuk, megszórjuk pirospaprikával, hozzáadjuk a burgonya főzőlevét, az apróra vágott zöldpetrezselymet, a főtt burgonyát, 5 percig forraljuk. Csipetkét főzünk bele.

Gözgombóc párolt káposztával: Kelt tésztát készítünk és gombócokat formálunk belőle. Az apróra vágott hagymát a zsíron megfonnyasztjuk, megszórjuk pirospaprikával, hozzáadjuk a kifacsart savanyú káposztát és babérlevelet. Kevés vizet öntünk rá és puhára pároljuk. A gombócokat a tetejére ültetjük s fedő alatt pároljuk. Önálló ételként fogyasztjuk. Szalonnát is tehetünk bele.

Burgonyaszélet csipetkével: A meghámozott burgonyát cikkekre vágjuk és sós vízben megfőzzük. Amikor megpuhult, hozzáadjuk a csipetkét és addig főzzük, amíg a csipetke nem jön fel a víz felszínére. A főzőlevet leszűrjük és leves készítésére használjuk. Zsíron megpirítjuk a hagymát, meghintjük pirospaprikával és elkeverjük tejföllel. Ezt a főtt burgonyára és csipetkére öntjük és jól elkeverjük az egészet.

Kelt sütemény: Lisztből kevés cukorral és tejjel, reszelt citrom héjával kelt tésztát készítünk, kizsírított tepsiben sütjük. Tojásfehérjéből kemény habot verünk cukorral, a habot a forró tészta alá öntjük és elsimítjuk. Kihűlve szeleteljük.

(Forrás: Begovác-Sarosác-Simor-Wild: Baranyai konyha, 53-80. old.)

KÖZMONDÁSOK

Aki lassan megy, hamarabb ér célba.

- figyelmeztetés, hogy ne kapkodjunk el dolgokat

A munkába még senki sem halt bele.

Az éjszaka alvásra, a nappal pihenésre való,

- mondták arra, aki nem szeretett dolgozni

A gallérunkat lehet látni, a gyomrunkba nem.

- ezzel jelezték, hogy az evésen lehet spórolni

Nagy a kamra, de üres.

- mondták a dicsekvő emberre

Ha a jó Isten egy bolondot akar teremteni, akkor elveszi egy idős ember feleségét.

- mondták, ha valaki idős korban meg gondolatlanul megnősült

Aki sokat beszél, sokat hazudik.

- tartották a fecsegőkről

A legcsendesebb vizek vájják a legmélyebb árkokat.

- mondták az alattomos emberekről

A gyerekeknek és részegeknek van a legjobb védőangyaluk.

- hangzott, ha egy részeg embert láttak, aki tántorogva bár, de elérte a célját

Akinek a kenyerét esszük, annak a nótáját daloljuk.

- az engedelmességre tanít

Az érdekházasság előnyeit ecseteli az alábbi három közmondás

Amit házassággal szerzünk, már nem kell gazdálkodással előteremtünk.

Aki nem szerez házassággal semmit, nem örököl és nem lop semmit, az nem is jut semmire.

Egy szép, üres tálból nem lehet jóllakni.

Egy öreg bakot nem lehet táncolni tanítani

- idősebb korban nem lehet olyan könnyen tanulni

Egyetlen tudós sem pottyant még az égből, mindegyiknek tanulnia kellett.

- a tanuláshoz akaraterő kell

Akinek hatalma van hozzá, az kutyát tart, akinek nincs, annak magának kell ugatnia.

- az emberek közötti egyenlőtlenségre vonatkozik

A leves drágább, mint a hús.

- mondták, ha aránytalanul nagy volt a felhajtás valami körül

A paraszt maradjon az ekénél.

Minden disznó a saját óljához/csordájához tartozik

- hangzott, ha egy parasztfiú más szakmát akart választani

Minden szent-először saját magát áldja meg.

(Wild Katalin: Közmondások a babarci nyelvjárásban

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 1982)

GYEREKJÁTEKOK

(Sajnos táncos, dalos játékokat nem tudtam példaként említeni, mert a versikék fordításaikban eltérnek az eredeti ritmustól, rímtől.)

Réteshúzás

A gyerekek sort alkotnak, feltekercd csoportosulnak az utolsó köré. Ha szorosan feltekercdtek, kölcsönösen szétlökik egymást.

Szólólopás

Iskolás lányok játszották. A lányok szorosan egymás mellett állva kört alkottak arccal befelé, s összedugták a fejüket. Egyvalaki kétszer megkerüli a kört, s közben mondja: szőlőt lopni, szőlőt lopni. Miután kétszer körbeért, a többiek azt kiabálják, hogy „lickes, lacks” és karjaikat magasba emelik. Ez alatt a kívül levőnek gyorsan be kell futnia a körbe s újra ki. Ha megfogják, másik lány megy a körön kívül körbe.

Záptojás-játék

A gyerekek arccal befelé kört alkotnak. Egyvalaki kívül körbe fut, valakinek a hátára koppint, s most ketten versenyt futnak a kör körül. Mindegyik arra törekszik, hogy az üresen maradt helyet megszerezze. A lassúbb a „záptojás” és a játék kezdődik előlről.

Gyertek haza libáim

Egy meghatározott játéktér két ellenkező oldalán áll egy-egy játékos, „az asszony”, „és a többi játékos, „a libák”. A játéktér szélén leselkedik a „róka”. A játék az asszony és a libák párbeszédével kezdődik.

Libáim, libáim gyertek haza.

Nem merünk.

Miért?

A róka miatt.

Hol van?

A lukban.

Mit csinál?

Libát eszik.

Miből?

Aranytáliból.

Mibe törli meg magát?

Arany törölközőbe.

Ezután minden „liba” az asszonyhoz fut. A róka megpróbál minél többre ráütni. Akit eltalál, az a róka játéktérére megy. A többiek visszatérnek kiindulási helyükre, s a játék kezdődik előlről.

Volt, ahol úgy játszották, hogy az elkapott libák utána a rókának segítettek megfogni a többieket.

Vak fogó

Egy gyereknek bekötik a szemét, a többiek körülötte futnak, szólongatják, megérintik s ügyesen elfutnak újra. Akit elkap a vak fogó, az helyet cserél vele.

Bűjőcska

A gyerekek kiszámolják a humót (hunyt), aki egy fához, vagy a falhoz áll, s befogja a szemét. Addig áll ott, míg valaki nem szól, hogy „kész”, mindenki elbújt. A humó a többiek keresésére indul, amint megtalál valakit, hangosan mondja a nevét. Most ő lesz a humó, s kezdődik a játék előről.

Tárgyak elrejtése

Akit kiszámolnak, azt hallótávolságon kívülre küldik, a többi lány összekulcsolt kézzel ül körben, vagy egy sorban. A játékot vezető egy zálogot (kis követ, palcikát, gyűrűt) tesz egyikőjük kezébe. Ezután visszahívják az elküldött lányt, aki körbejár, hogy megtalálja a zálogot. Ha megtalálta, szerepet cserélnek, s kezdődik újra a játék.

Páros - páratlan

Egy gyerek páros vagy páratlan számú babot fog a kezébe és megkérdezi: páros vagy páratlan? A megkérdezett gyerek válaszol, ha megtalálta, az övé a bab, ha nem akkor ugyanannyi babot fizetnie kell.

Dugó az üvegben (tréfás játék)

A lányok körben állnak, egyikük kívül van, ő mondja:

- Dugó a korsóban.

Többiek: - Mi van a korsóban?

Lány: - Szép emberek és fiúk, kérsz egyet?

Többiek: - Igen.

Az egyedüli lány háromszor megkerüli a kört, s mindannyiszor súg egy lánynak egy fiúnevet. Amikor negyedszere meg körbe, tréfás kérdéseket tesz fel azoknak, akiknek a neveket súgták. Pl.: Kivel ettél fánkot? Kivel trágyáztad ki az istállót? Kivel hemperegtél az ágyban?

A lányoknak erre hangosan mondanuk kell a fiúnevet. Ők természetesen nem tudják a nevek sugásakor, hogy mik lesznek a kérdések.

Kerekgyurítás (Fiúk ügyességi játéka)

Egy kocsi- vagy egy hordóabroncsot hajtának egy bottal. A bot végébe egy szöveget vernek s meghajlítják, ezzel vezetik az abroncsot. Minél gyorsabban futnak, annál hangosabban nyikorog. Különösen akkor volt élvezetes, ha többen egyszerre végigfutottak a falúgynevezett

Pohárlóbálás vagy tányérdörzsölés

Két gyerek áll egymással szemben kézenfogva úgy, hogy lábujjuk hegye összeérjen. Ameddig a kezük engedi, hátradőlnek, s apró lépésekkel kezdve egyre gyorsabban körbe forognak. Minél tovább s minél gyorsabban forognak, annál nagyobb a sikerük.

Golyózás

Egy lapos területet megtisztítanak. Minden résztvevő feltesz egy bizonyos mennyiségű golyót. Aki a legtöbbet teszi fel, az guríthat. Ujjjaival elpöcköli az egyik golyót, ha eltalálja vele a másikat, akkor az az övé, ha nem, akkor a következő játékos gurít.

(Grete und Karl Horak: Kinderlieder, Reime und Spiele der Ungarndeutschen
Ungarndeutsche Studien, 1994)

MAGYARORSZÁGI NÉMET NÉPTÁNCOK

A magyarországi német néptánc 300 éve van jelen a magyar néptánckultúrában. Fejlődését, elterjedését tekintve az első szakasz 1945-46-ig tartott, hiszen az addig szinte zárt német településeken sokkal jobban ápolhatták a szokásaikat, hagyományait.

A második szakasz a háború utáni ki- és betelepítéssel kezdődik, amikor is a németek által lakott települések házaiba az ország különböző részeiből és a Felvidékről telepítettek be családokat, akik új szokásokat, hagyományokat hoztak, adták át. Amint a német táncokba beépült a csárdás, az ugrós, úgy a magyar táncokban is megtalálhatók a német táncok elemei, mint a *polka*, a *héltépés* vagy a *párnás* tánc.

A magyarországi német néptáncok jellegzetesen megtalálhatók:

- a leginkább a három dél-dunántúli megyében – Baranya, Tolna, Somogy,
- Bács-Kiskun megyében, a Bakony környékén,
- a nyugat-magyarországi határvidéken,

• ezen kívül még az úgynevezett szórvány településeken, mint pl.: Elek, Gyula (dél-keleten), Rátka, Herceghút (észak-keleten), illetve Berkenye, Szendehely a Börzsöny lábánál.

A Dél-Dunántúl 6 táncátja osztható:

1. Somogy, amely táncokban még gazdag, de a legnagyobb magyar hatásnak van kitéve.
2. Tolna északi része, ahol a katolikus falvak jobban megőrizték táncukat, táncszegénynek mondható.
3. Tolna középső része táncban gazdagabb, a tánckincsből a táncjátékok nagy részt foglalnak el.
4. Tolna déli része versenyezhet Baranyával, ami a tánc örömei, olyan sajátos formák alakultak ki, amelyek megkülönböztetik Baranyától.
5. A keleti (déli) Baranya a leggazdagabb táncokban, a lakosság az átlag fölött zeneszerető. A nagyobb gazdagság párosul a modernbb felfogással, ezért nyer a körtánc a figurális tánc szemben teret.

6. Nyugat Baranya alig valamivel kevésbé táncszerető, de a kisebb gazdagság megakadályozza nagyobb, teljesítőképesebb zenekarok kialakulását.

A magyarországi német néptáncoknak 4 fő csoportját ismerjük, ezek: a *figurális* táncok, a *táncjátékok*, a *körtáncok* és végül az idegen népektől átvett táncok.

*. Figurális táncok.

A figurális táncok csoportjába tartozik az egyik legelterjedtebb páros a „*Siebenschritt*”. Kitűnik állandósága és mélyen gyökerezése. Ugyanennyire ismert szinte minden településen a „*Schmied*” a „*Schuster*” vagy a „*Kreuzpolka*” is. Ide tartozik még a „*Hulaner*”, a „*Rückwartspolka*”, a „*Mallander*”, amelyek sajnos már kevesebb faluban találhatók meg. Még ritkábbak a „*Hoffartige*”, a „*Zögerweib*” c. táncok. Igen népszerűek azonban a különféle tapsos táncok, mint a „*Patschalopp*”, a „*Patschpolka*”, amelyek jellegükénél fogva inkább a gyerekek körében terjedtek el.

** Táncjátékok

A táncjátékok megőrzésének helyei leginkább a lakodalmak voltak. Éjfél után amikor már alább hagyott egy kicsit a hangulat, egy-egy jó előtáncos vezetésével előkerültek a legkülönbözőbb játékok. Ez sajátosan vidám hangulatot teremtett. Ritkán múlt el lakodalom a „*Nonnetanz*” nélkül. A legvidámabb a táncjátékok közül a „*Hans Daml*”. Lehetetlen pontos leírást adni róla, mert az előtáncosnak egy általános kereten belül sok szabadsága van. A tánc lényege, hogy amit az előtáncos csinál - mint pl. átöltözés, korommal a nézők bekenése, padon, asztalon való átmászás/átbújás stb. - azt mindenkinek utána kell csinálnia. Ide tartozik még a „*Bussltanz*”, a „*Ganausertanz*”, valamint a különböző eszközös táncok mint a „*Kissentanz*”, a „*Besentanz*” stb.

***. Körtáncok

A táncos szórakozás nagy részét ma az egyszerű körtáncok alkotják. Több pár nagy kört alkot és polka vagy keringőlépéssel haladnak előre vagy körbe. A polkát gyakran balra (visszafelé) is táncolják: ez a „*Linksrum*”.

****. Idegen népek táncai

Ebbe a körbe azok a táncok tartoznak, amelyeket táncanárok, külföldről hazaérkezett diákok, katonák stb. hoztak, illetve a betelepített emberek adják át a faluban. Ilyen a „Gólya”, a „Magyar kettős”, a „Hogy a csibe” stb.

A 300 éves jelenlét alatt a magyar táncművelés és a szomszédos népek táncainak természetes hatásai mellett a németek táncai megtartották jellegüket, formájukat, stílusukat, sőt inkább gazdagabb, színesebb lett a magyarországi német néptánc hagyomány.

A NÉMET ÉS MAGYAR NYELV EGYMÁSRA HATÁSA

A németek a magyar nyelvre igen jelentős hatással voltak. Igaz, hogy a százsz teleptelések kissé izolálódtak a magyaroktól, de kereskedők járták az országot, érintkeztek a magyarsággal. A városiak németek éppen úgy, mint a parasztság naponta érintkezett a magyarokkal.

A magyar-német nyelvi érintkezésnek három nagy szakasza van:

1. 862-1060

2. 1060-1720

3. 1720-napiainkig.

A 11-14. században többszáz német jövevényszó került a magyar nyelvbe, a többi később. A német jövevényszavak száma ezer körül van, közülük néhány:

apáca, apostol, apát, bognár, borbély, bárd, céh, cövek, csűr, csat, csaplár, éra, érsek, fertály, font, fegyver, garas, gróf, geréb, gerely, gyalcs, hámor, herceg, írha, ispotály, kalmár, kamara, kalandor, kufár, kapitány, kasznár, kőkler, kémény, kacér, kontár, lator, láda, málha, marha, matrác, mozsár, monostor, orbánc, oltár, pártá, polgár, pintér, pohár, püspök, rud, soltész, serleg, sáfár, szoba, tánc, trágár, táska, vánkös, zsámoly, zsellér, zsákmány, zsold, zsinór, zombék, stb.

(Irodalom, forrás:

Mollay Károly:

Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982.

Magyarország régi németisége. In: 300 Jahre Zusammenleben...

Bp. II. kötet 29-32 p.

Bellér Béla:

A magyarországi németek rövid története. Bp. 1981.

Kurze Geschichte der Deutschen in Ungarn. Bp. 1986.

Mályusz Elemér:

A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt.

Magyar Művelődéstörténet II. kötet. Bp.)

Dr. Fehér István

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK NÉPZENÉJÉRŐL

Történelmi háttér – összefoglaló

A magyarországi német nemzetiség népzenejének ismeretéhez fontos tudnunk azt a történelmi hátteret, amely alapját képezi kialakulásának és fejlődésének. Magyarország területén, különösképpen a mai Dunántúlon már a honalapítás előtt, Nagy Károly idejében (a 800-as években) éltek németek, illetőleg azok ősei.

A magyar állam és egyház kiépítésétől, a 11. századtól kezdve egyre több német szerzetes, lovag és iparos telepszik le Magyarországon. A királyi birtokokon szívesen fogadtak be dél-németeket, lovagokat és más németeket. Az egykori *Budán és Pesten*, valamint a régi *Pécsen, Pécsváradon, Veszprémben, Sopronban, Székesfehérváron, Győrött és Esztergomban* már a török hódoltság előtt, illetve a mohácsi vészig (1526) szép számban éltek németek. Sőt, a török hódoltság alatt is települtek hazánkba németek, a töröktől meg nem szállt, úgynevezett királyi Magyarország területére.

Amint az is tudott, hogy jelentős német tömegek érkeztek a török hódoltság után az elnéptelenedett magyar tájakra. Miért? A nehéz otthoni körülmények miatt is és a Magyarországon ígért kedvezmények miatt is.

Az áttelepülések a Duna-menti német részekből indultak el. A telepéseket hívogató verbuvalók (Weberek) világi és egyházi uraságok megbízottjai voltak. A Dunához közel fekvő német települé-

seken élők előbb értesültek a földszerzés új lehetőségéről, azok előbb is jöttek és kedvezőbb magyar földterületekhez jutottak. Azok, akikhez később érkezett el az áttelepülés lehetőségének híre, mert a Dunától távolabb laktak és a hajóútig is el kellett valahogy jutniuk, már csak a magyarországi Dunától is távolabb eső területeken jutottak új hazához.

A fentiekből is kitűnik, hogy az ideérkezett német telepések szegény emberek voltak. Az pedig régtől fogva tudott, hogy a szegény ember egyik lelki vigasztalója az ének, a zene. A zene, ha szomorúság tölti el az ember szívét, megvigasztal, ha jó hangulat költözik belé, úgy tettekre, munkára ösztönöz.

Kik voltak a jobb élet reményével ideérkezett német telepések?

Az első német telepések nyelvjárások szerint svábok voltak, Sváb-földről, a Duna felső folyása vidékéről, víziúton érkeztek. A közvélemény, részben tudatlanságból, részben rossz indulatból a később érkezett telepéseknek is ezt a nevet adta, holott azok már nem svábok, hanem *bajorok, frankok, hesseniek, alsószászok és szudéta* németek voltak.

Ez a tény döntő fontossággal bír a magyarországi németek népcseréjének megítélésében és különbözőségük vizsgálódásában. Ezért tekintjük át a telepítések menetét!

A németek telepítése, azok úgynevezett első áttelepítésével vette kezdetét. III. Károly uralkodásának idején (1711-1740) a Dunántúlról költöztettek át németeket az Északi Középhegység vidékére. Ő kezdte meg (1725 táján) a németek szórványos Magyarországra történt betelepítését is.

A németek tömeges beköltözése, letelepedése Magyarország területére két hullámban történt. Mária Terézia uralkodása alatt (1740-1780) Sváb-földről, Badenből, Elszász-Lotharingiából, Luxemburgi és Pfalzból jöttek telepések.

A második települési hullám II. József uralkodása idejében (1780-1790), pontosan 1782-ben indult meg. Ettől kezdve Pfalzból, Hessenből, Württembergből, Mainz és Frankfurt környékéről és a Saarvidékről hoztak telepéseket.

A németek betelepítése ezzel nem szűnt meg. Még a 19. században is jönnek kisebb-nagyobb német csoportok munkát vállalni, Karinthiából, Krajnából és cseh-morva területekről.

Miként boldogulnak az új hazában a németek?

A többségében földművelő és iparos németiség az új hazában gazdaságilag gyorsan megerősödik és viszonylag jól él. Főként az állattenyésztésben és a szőlőművelésben ért el kiemelkedő eredményeket, szakértelme és szorgalma egyre több lehetőséget biztosít a számára. Igaz, a magyarországi németek nem nevezhetők forradalmi szelleműeknek, a francia forradalom eszméit mégis magukévá tették. Bekapcsolódtak a reformkori magyar küzdelmekbe is. Az 1848-as szabadságharcban már jelentős számú hazai német sorakozik a magyar zászlók alá, sőt vezető tisztjei között több magyarországi születésű németet találunk.

A századforduló évtizedeiben számosan a magyarokkal együtt vándorolnak ki Amerikába. Az I. világháborúban ott harcolnak a magyarhoni németek a frontokon, és később a hadifogság nyomorúságából nekik is kijutott. A II. világháború előtt és alatt a nacionalista-soviniszta eszmék nagyon megtévesztették a magyarországi németek egy részét, de a magyarhíu németek - és ők voltak többségben - nem hagyták választott hazájukat, szülőföldjüket és részt vállaltak Magyarország gondjainak és nehézségeinek megoldásaiban.

A magyarországi németek, miközben igyekeztek helyt állni a munkában, figyelmet fordítottak arra is, és az 1957-es évektől erre némi lehetőségük nyílt, hogy ápolják zenei hagyományait. Ezeknek a hagyományoknak egy része még az úgynevezett „régi hazába” nyúlik vissza. A magyarországi németek a német népzennel kapcsolatosan ugyanazt tették, illetve teszik, mint a moldvai és erdélyi magyarok, székelyek, elzártságuk következtében olyan zenei értéket őriznek meg, illetve éltetnek, amely az „anyaországokban” már feledésbe került. Ez a zenei örökség rendkívül színes és annyi árnyalata van, mint ahány német népcsoport telepedett le Magyarországra földjére.

HOL, MERRE ŐRZIK ŐSEIK NÉPZENEI HAGYOMÁNYAIT A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK?

A mai Magyarországon hat nagyobb területen él a magyarsággal együtt vagy mellett a német nemzetiségi lakosság. Ezek a területek és bennük a nagyobb települések a következők:

1. A nyugat-magyarországi határvidék (a Rábától nyugatra) települései: Moson, Mosonmagyaróvár, Sopron, Kőszeg és Szentgotthárd. A települések folytatását képezik az ausztriai német településeknek. A heideibanesei (a Fertő-vidéki parasztok) és a poncichterek (a bábtermelők) népcsoportjának a népzeneje, ének és hangszeres zenéje erőteljes rokonságot mutat az osztrákok népzenejével.

2. A Bakony környéke jelentősebb német települése: Zirc, Pápa, Veszprém, Városlőd és Herend.

3. A Dunakanyar, a Börzsöny és a Vértes hegység vidéke és a Csepel-sziget. E tájakon, illetve földterületen a németek szorványtelepüléseken élnek mégpedig Ceglédbercelen, Urhartyanban, Ikladon, Martonvásáron, Mezőfalván és Lajoskomáromban, továbbá Pilisvörösváron, Tatán, Tatabányán, Dorogon, Budaörsön, Zsámbékon, Vácott és Mórán, valamint Székesfehérváron.

4. Baranya, Tolna és Somogy megyékben (Dél-Dunántúlon) Baranyában és Tolnában nagyobb számban élnek a németek különböző csoportjai némiképpen egységes népzenei örökséggel, de eltérő sajátosságokkal. Baranyában Pécssett, Pécsváradon, Mohácson, Sásdon, Szigetváron és környékén élnek németek, Tolnában Bonyhádon, Bátaszéken, Szekszárdon, Tamásiban, Pakson és körzetében, Somogy megyében Bonnyán, Ecsenyben, Zicsen, Káván, Szorosadon, Miklósiban, Nágocson, Pusztaszemesen Somogydöröcskén.

5. Délkelet-Magyarországon, a Duna-Tisza közén és a Tiszán túl. Baján és környékén Vaskúton, Csátalján, Felsőszentivánban, Csávolyon, Garán, Kunbaján, Nemesnádudvaron, Hajóson, Hartán és Császártöltésen, valamint Szeged és Gyula körzetében is találunk német településeket, illetve németek lakta községeket; ezek: Almáskamarás, Elek, Kübekháza, Újszentiván és Mezőberény.

6. Északkelet-Magyarországon, vagyis a Tokaj-hegyvidék német települései: Herceghút, Károlyfalva és Rátka.

A magyarországi németek népzeneje, miként más népek népzeneje is két nagyobb területre osztható: az énekes és a hangszeres népzene.

Az énekes népzenei produktumokat, amelyeket népdaloknak (Volkslieder) nevezünk életkori szempontból feloszthatók: 1. gyermekdalokra, 2. úgynevezett „jeles napi” és szokásdalokra, 3. felnőttek dalaira.

A gyermekdalok (Kinderlieder) tovább oszthatók a./ kiszámolókra, b./ mondókákra és gyermekdalokra, c./ gyermekjáték és táncdalokra (ezeket, mármint a játékokat előzték meg a kiszámolók!), d./ gyermekek és felnőttek közös, valamilyen játékkal kísért dalaira. A német gyermekdalokat szövegi tartalmuk alapján tovább bonthatjuk, így a környezettel és a természettel kapcsolatos dalokra (nap és esőénekekre, állatokról szóló énekekre, az időjárással összefüggő dalokra), az esztendő menetéhez kapcsolódó dalokra (bőjti énekekre = *die Fasnacht*, Márton napi *der Martinstag*) mondókákra, a lámpadalokra */das Laternenlied/*, a tavaszi */Frühlingslieder/* énekekre, valamint munkautánzó gyermekdalokra stb. Igen értékes, szép gyermekdalokat őriznek a magyarországi németektől gyűjtött gyermekdalgyűjtemények.

A naptári napokhoz kötött úgynevezett „jeles napok” (magyar népzenei szóhasználat!) dalai és egyéb szokásokhoz, eseményekhez fűződő énekek (*Brauchtumlieder*) is megtalálhatók a magyarországi németek hagyományvilágában pl. újévi köszöntők, betlehemes énekek stb. Sőt, olyan dalok is léteznek, amelyek a magyar szokásokban nem voltak pl. Mikulásnap */Nikolaustag/* énekek.

Rendkívül gazdag a magyarországi németek felnőtt dalhagyománya. A dalok sokszínűsége egyben meg is nehezíti az azokban való eligazodást. A teljesség igénye nélkül a magyarországi népdalokat szövegi tartalmuk alapján a következők szerint csoportosíthatjuk:

1. szerelmes dalok (*Liebslieder*).
2. lakodalmi dalok (*Hochzeitslieder*)
3. foglalkozási dalok (*Berufslieder*)
4. munkadal (*Arbeitslied*)
5. iparos, kézműves dal (*Handwerklied*)
6. bányászdal (*Bergmannslied*)
7. erdészdal (*Jägerlied*)

8. katonadalok (*Soldatenlieder*)
9. hazáról szóló dalok (*Vaterlandslieder*)
10. otthonról, szülőföldről szóló dalok (*Heimatlieder*)
11. búcsúzó és vándordalok (*Abschieds und Wanderlieder*)
12. természeti dalok (*Naturlieder*)
13. évszakokról szóló dalok (*Frühlings-, Sommer-, Herbst- und Winterlieder*)
14. édesanyjáról szóló dalok (*Mutterlieder*)
15. bortalok (*Trinklieder*)
16. tréfás nóták, kópédalok (*Schelmenlieder*)
17. táncdalok (*Tanzlieder*).

Külön csoportot alkotnak a német népballadák és elbeszélő énekek. A balladák az emberi lélek titkait és a természet rejtelmait igyekeztek feltárni. A népdalok a földi élet szépségeiről és keserveiről szólnak.

Természetes, hogy a magyarországi németek népdalainak is van egy régebbi és egy újabb rétege. Az egyszerűbb felépítésű és dallamjárású dalok tartoznak a régebbi réteghez, a műzenei nyomokat magukon viselő (pl. a harmatikus hanglépéseket használó népdalok) az újabbhoz. Érdekes képződményei a felnőttek dalainak azok, amelyeknek dallamai népzeneiek, szövegük műköltés (úgynevezett ráköltés). Ezeket nevezi a német népzene-tudomány „*Volkswaise*”-nek. (Nem tévesztendő össze a népies (= volkstümlich) dalokkal!)

A magyarországi németek, német nemzetiségiek népzenejének (*Volksmusik*) másik felét, másik részét a hangszeres népzene teszi ki. A Magyarországra érkezett német telepesek legfőbb használati tárgyaik mellett magukkal hozták azokat a hangszereket is, amelyekkel az őshazában játszottak. Ha nem hozhatták magukkal, akkor gondoskodtak azok megszerzéséről, hogy a zenészek az új élet-körülmények között is megszólaltathassák hangszereiket a magukkal hozott dalokat, dallamokat, táncmuzsikákat, amelyek aztán nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak, és napjainkig fennmaradtak a hazai németiség körében.

Milyen hangszerekkel érkezhettek? Elsősorban vonós (*Streich* - hangszerekkel, hegedűkkel, brácsákkal), gordonkáról és bőgőkről már az új hazában gondoskodtak. Hozhattak magukkal *klarinét*-ot és egyéb fa és rézfúvós hangszereket. Az sem kizárt, hogy jól ismerték a cimbalmot (*Zimbel*) is, illetve annak kézi változatát.

A vonósenekarokban helyet kaptak a klarinétok mellett a rézfúvós hangszerek, a *korvettek*, *szárnykürtök*, a különböző *trombiták*, majd a mélyszárnykürtök, *baritonok* és a *helikonok* is, addig míg azokból önálló német fa és rézfúvós-együttesek, zenekarok (*Blaskapelle*) ki nem alakultak. Ez a változás akkor kezdődött el, amikor (a 19. sz. első harmadában) a rézfúvós hangszereket dugattyúkkal vagy ventilekkel látták el és a magyarországi németek katonaköteles fiataljai bevonultak a magyar (osztrák, cseh) hadseregbe, és ott megismerkedtek, illetve megtanultak rézfúvós hangszereken játszani. Hazatérve pedig zenekarokat alakítottak.

A magyarországi német rézfúvós (10-15 fő) zenekarok a századforduló táján érték el virágkorukat. Alig volt ekkor olyan német vagy németlakta település, ahol német fúvószenekar ne működött volna. Az 1950-es évek végétől újjaalakultak a régi német fúvószenekarok. Számos ilyen működik ma is az országban. Sajnos, a német vonósenekari kultúra nem éledt újjá. A régi rézfúvószenészek vonóshangszereken is tudtak játszani. Lakodalmakon, szabadterén rézfúvóshangszereken játszottak kottából, bent a tánchelyiségekben vonós hangszereken, szintén kottából vagy fejből (blattolás).

Jelenleg Magyarországon száznál is több német népdalkör (*Gesangkreis*) és közel száz német hagyományos fúvószenét játszó zenekar működik.

A magyarországi németek között elterjedtek más úgynevezett népi hangszerek (*Volksmusikinstrument*) is. Ezek: a szájharmonika, a harmonika, a gombos, a billentyűs (*Ziehharmonika*, *Knopfharmonika*), a tangóharmonika (*Akkorder*), a hárfa és a stájer citera.

A fenti német hangszereken játszó, csakis mint a duettekben, a triókban és a kvartettekben éneklő magyarországi németek több százan vannak.

NEVEZETES MAGYARORSZÁGI NÉMETEK, OSZTRÁKOK ÉS NÉMET, OSZTRÁK SZÁRMAZÁSÚ SZEMÉLYEK

(Az alább következő nevek hazafisága csak nyomatékot nyer azáltal, ha azt is tudjuk, hogy valamely ősük vagy születési helyük által nemzeti kisebbségként tartják nyilván őket, különösen és jogosan önkormányzatuk. Nyilatkozataikban kinyilvánított, alkotásaikban megtestesült magyar hazafiságukhoz pedig kétség sem férhet.)

Aulich Lajos:

1849-ben honvéd ezredes. Hadosztályparancsnok a felvidéki hadjáratban. Görgey utóda a hadügyminisztériumi posztján. A szabadságharc leverése után 1849. október 6-án felségárulás miatt Aradon kivégezték.

Bajor Gizi:

Az 1920-as évek végén az ország legünnepeltebb színésznője. A Nemzeti Színház örökös tagja, számos film szereplője.

Bleever Jakab:

A magyarországi németek szószólója, germanista. 1919-1920 között nemzetiségi miniszter. Minden erejével a kisebbségvédelem megvalósításáért szállt síkra.

Brunswick Mária Terézia:

A magyar, osztrák és délnémet óvodai előmozdítója. 1828-ban „angyalkert” néven Budán megalapította az első óvodát. Beethoven tanítványa volt Martonvásáron.

Emich Gusztáv:

Könyvkiadó és kereskedő. 1841-ben megnyitotta az Atheneum kiadó elődjét. Petőfi, Arany, Eötvös, Madách és Jókai műveinek kiadásával hozzájárult a magyar irodalom fejlődéséhez.

Fellner Jakab:

Az Eszterházy család szolgálatában a legnagyobb magyarországi barokk építész. Több mint 200 épületet tervezett. Dolgozott Veszprémben, Tatan, Egerben, és Pápan. A késő barokk klasszicizáló irányzatát követte. Az *Eszterházy*-család megbízásából. Fő művei, Mórón a Lamberg kastély, az egri liceum, a tatái Eszterházy kastély, a szombathelyi paloták, a veszprémi püsköki palota, valamint a pápai és tatabányai plébániatemplom.

Feszl Frigyes:

A neoromán építészeti stílus jelentős képviselője A magyar romantikus építészeti stílus létrehozója. 1851-től több épületet tervezett Budán, majd Pesten fő művét, a Vigadót.

Ganz Ábrahám:

Gyáros. 1841-ben jött Magyarországra Svájcban. A pesti József hengermalom keretében saját öntödét hozott létre. 1848/49-ben ágyúcsöveket állított elő a szabadságharcosok számára. 1867-ig a vasúttársaságok számára 100000 vonatkereket állított elő. Jövedelmét az üzem korszerűsítésére és szociális célra fordította.

Gießwein Sándor:

A keresztényszocialista katolicizmus megalapítója. A Néppárt német képviselője a törvényhozában.

Grassalkovich Antal:

Nagybirtokos és telepítő. 1727-től annak a császári bizottságnak a tagja, amely a töröktől visszafoglalt területek jogi viszonyait tisztázta. Gödöllő, Hatvan, Baja környékén szerzett hatalmas birtokokat. Az ő kezdeményezésére építették fel 1749-től a budai és pozsonyi királyi várat. A bácskai és soroksári német telepítések szervezője.

Gundel János:

A magyar vendéglátás, konyhaművészet és idegenforgalom úttörője. 1869 és 1904 között több pesti vendéglő és szálloda tulajdonosa, amelyek konyhái híressé váltak általa. Fia, Károly 1910-ben vette át a pesti Városliget azóta róla elnevezett éttermét, valamint a Gellért nagyszállót.

Harruckern János György:

Nagybirtokos, telepítő. Békés, Csongrád és Zaránd megyékben szerzett birtokokat a török háborúk után, valamint megkapta Szentés és Gyula városokat. Elek, Gyula, Szentmárton, Békéscsaba, Mezőberény, Orosháza és Szarvas helységek újjáalapítása az ő nevéhez fűződik.

Hauszmann Alajos:

Az 1870-es évektől épületeit neoreneszánsz stílusban építette, így a Műszaki Egyetem, a Szent István kórház és a Szent Erzsébet kórház épületeit. A 19. század végén neobaro stílusban tervezte a budapesti New York palotát, a budai vár Duna felé néző homlozatát.

Heckenast Gusztáv:

Könyvkereskedő, kiadó és nyomdász. 1848. március 15-én ő nyomatta ki a forradalmár értelmiségiek számára cenzurázatlanul a Nemzeti dalt és a 12 pontot. Berzsenyi, Csokonai, Kölcsey, Jókai műveinek is ő volt a kiadója.

Hess András

Nomdász. Németországból 1472-ben jön Budára, ahol könyvnyomtató műhelyt rendezett be. Kiadta a Budai Krónikát 1473-ban. Ez a legrégebb magyarországi nyomtatvány.

Hild József:

Építész, akinek csaknem 900 építménye van csupán Pesten. Legjelentősebb munkái egyházi építmények: az egri székesegyház, az esztergomi bazilika, Cegléd református temploma és az ő tervei szerint kezdték el építeni Presten a Szent István bazilikát.

Hillenbrandt, Franz Anton:

Osztrák építőmestre. A 18. század második felében művészi barokk palotákat építtetett Budán, Pesten és Pozsonyban, egyházi építményeket Nagyváradon, Esztergomban és Székesfehérvárott.

Jelky András:

Baján született világhíró utazó a 18. század második felében.

Kitaibel Pál:

Botanikus és természetkutató. Csaknem 275 különböző növényfaj leírását készítette el, és 150 hazai termálvíz vegyi elemzését végezte el. Magyarország legnagyobb tudósai között tartják számon.

Klebersberg Kunó:

Kulturpolitikus. 1922-31 vallási- és közoktatásügyi miniszter. A szegedi és pécsi egyetem megalapításánál nagy érdemeket szerzett. 1926-tól 502 iskolát alapítottak a hivatali ideje alatt.

Kühne, Eduard:

Mezőgazdasági gépgyáros. legjelentősebb gépe a sorvetőgép volt.

Lechner Ödön:

Építész a szecessziós stílus időszakában, amely a népművészet jegyeit is felmutatja. A szegedi városháza is az egyik főműve.

Lenau Nikolaus:

17 éves korában elhagyta Magyarországot, Bécsben élt, majd 1832-ben egy évre Észak-Amerikába vándorolt ki. A Monarchia legjelentősebb német nyelvű költője lett.

Liszt Ferenc:

A ma Ausztriához tartozó Doborjánban született. Édesanyja osztrák iparos család gyemeke. Ferenc 9 éves korában már koncertezett Sopronban, Kismartonban és Pozsonyban, majd Münchenben, Stuttgartban és Strassburgban. Hosszú ideig zongoratanárként tartotta fenn magát Párizsban. 1848-58-ban Weimarban karmester. Leánya révén családi kapcsolatba került R. Wagnerrel. Élete utolsó húsz évét zeneszerzéssel és tanítással töltötte. A budapesti Zeneakadémia egyik alapítója. Műveinek száma 673.

Maulbertsch, Franz:

Barokk festő. Magyar arisztokraták és püspökök voltak a megbízói. Jelentősebb alkotásai találhatóak Zircen, Sümegen, Majkon, Tállyán, Székesfehérvárott, Győrben és Pápan.

Pollack Mihály:

Építész. 1798-tól Pestre költözik, ahol a Városszépítési Bizottság tagjaként nagy befolyással bírt a várostervezésre. Jelentősebb alkotásai a Festetich palota, a szekszárdi megyeháza, Alcsút és Dég kastélyai, a Magyar Nemzeti Múzeum Pesten. A magyar klasszicista építészett legjelentősebb képviselője.

Reguly Antal:

Nyelvész, néprajzkutató és utazó. A finnugor népek rokonságának kutatója.

Schulek Frigyes:

Az eklektikus építőművészet jelentős képviselője. A Mátyás-templom átépítését irányította. Szent István budavári lovasszobra talapzatán a dombormű megalkotója. Ő építette a Halászbástyát,

irányította a jáki templom átépítését.

Schwalm Pál:

A bajai német gimnázium megalapítója. A magyarországi németiség népi hagyatékát tíz kötetben adta ki saját gyűjtése alapján és nyugatnémet kiadók pénzügyi támogatásával.

Semmelweis Ignác:

A bécsi egyetem sebész- és szülész orvosa. A gyermekágyi lázzal szemben sikerrel vette fel a küzdelmet. Az anyák megmentője. 1855-től a pesti egyetem Nőgyógyászati és Szülészeti Klinikájának professzora.

Steindl Ilmre:

1870-től a budai Műszaki Egyetem építész professzora. Az eklektikus stílus képviselője. A pesti városháza mellett legjelentősebb alkotása a Parlament neogótikus épülete.

Stróbl Alajos:

A századforduló legjelentősebb szobrásza. Szobrai megtalálhatók az Operaház főhomlokzatánál (Liszt, Erkel), a Nemzeti Múzeum kertjében (Arany János). Ő alkotta Szent István lovasszobrát a Halászbástyánál, a pesti Szent István bazillika szobrainak egy részét.

Szentágothai János:

Orvos, agykutató, egyetemi tanár, akadémikus. 1946-tól a pécsi egyetem Orvostudományi Karán az anatómia professzora. Kutatási területe: a központi idegrendszer szerkezete, az idegrészecskék kapcsolódásai. A rendszerváltásban politikai szerepet is vállalt, az 1990-ben megválasztott Országgyűlés képviselője volt.

Thomann Márton:

A budapest-pestszenterzsébeti Kossuth Gimnázium igazgatója, a német nemzetiségi tagozat megalapítója.

Vargha Károly:

Germanista és néprajzkutató. 1956-tól a Német nemzetiségi Tanszék vezetője a Pécsi Tanárképző Főiskolán, amit a semmiből épített fel. A baranyai honismereti szakörök vezetője. Összegyűjtötte a Dél-Dunántúl német népdalait.

Wekerle Sándor:

Politikus és pénzügyi szakember. 1889-95-ben pénzügyminiszter. 1892-ben ő lesz az első polgári származású magyar miniszterelnök.

Ybl Miklós:

Építész és várostervező. A debreceni Nagytemplom építését felügyelte. A Károlyi grófok szolgálatában Radvány és Fót kastélyainak építetője. A neoreneszánsz stílus képviselője. A pesti Andrassy út és Temesvár főutcájának építetője.

Zala György:

Szobrászművész. A budapesti Hősök tere szobrainak megalakítója. A neobarokk stílusirányzat képviselője a századelőn.

Magyarországon működött német és osztrák származású jelentősebb festők és rajzolók

A 18. században alkotott:

Schaller István

Főleg Győrben működött. A 18. sz. egyik legtöbbet foglalkoztatott dunántúli festője. Főbb munkái: Győr, Apátúr-ház és Orsolyita templom, a vasszécsényi és ebergényi kastély, valamint a németkeresztúri, a borsmonostori ciszter templom, a soproni Szt. György templom és a kőszegi Szt. Jakab templom oltárképei.

Kracker Johann Lucas

Osztrák származású barokk festő. Nagy részt Magyarországon működött. Több felé festett oltárképeket és freskókat, majd Eszterházy Károly püspök hívására Egerben telepedett le, ahol az egy-

házmegyében sokfelé dolgozott: Eger, Szihalom, Mezőtárkány, stb. Fő művei: *az egri Kisréposti Palota, a Liceum könyvtárterme, és a varannói, valamint a jászói templom freskói.*

Maulbertsch Franz Anton

Osztrák származású festő, a 18. sz. egyik legjelentősebb mestere. Ausztriában, Magyarországon, Csehszlovákiában és Németországban működött. Bíró Márton veszprémi püspök megbízásából freskókat készített *a sümegi plébánia-templomban*, mely az egyik legjelentősebb alkotása. Freskókat készített még Magyarországon a székesfehérvári szemináriumi templomban és *a váci Székesegyházban, a pozsonyi érseki palotában, a győri Székesegyházban, Kalocsán és Szombathelyen a püspöki palotában, valamint az egri Liceum kápolnájában, stb.* Műveit első korszakában a gazdag egyéni kifejezőmód és rokokó elevenség, második korszakában a klasszicista világos, áttekinthető szerkezet és a történeti hűség, harmadik korszakát a klasszicista törekvések és műfaji gazdagodás jellemzi.

id. Dorfmeister István

Magyarországon 1761-től dolgozott és az egész Dunántúlon működött. Legjobb művei: *a szigetvári (egykori dzsámi) és szentgotthárdi plébánia-templom, valamint a sárvári vár lovagtermének freskói.* A szigetvári kupolafreskón Zrínyi Miklós hőstettét, a szentgotthárdi ciszter templom kupolafreskóján pedig a szentgotthárdi török elleni csatát ábrázolta.

A 19. században alkotott:

Kaergling János Tóbiás

Festő és rajzoló. Budapesten telepedett le, számos arcképet és miniatűrt festett. Több rézmetsző sokszorosította munkáit.

Hofbauer János

Festő, rajzoló és rézmetsző. Eleinte szülővárosában Győrben rajztanár, 1839-től a budai rajziskolában tanít. Számos táj és arcképrajza jelent meg rézmetszeteken. 1846-ban Bécsbe költözik és ott is hal meg.

Weber Henrik

A reformkor egyik jeles festője. Több történelmi képet festett: *Hunyadi János halála, Mátyás Király és Szép Ilonka, Salamon Király a börtönben, stb.* Kora kiváló arcképfestője volt.

Rochboc Ludvig

Nürnbergi festő és rajzoló. Magyarország és Erdély képekben c. magyar topográfiai munka számára készített illusztrációkat. A kötetek 1856 és 1864 között Darmstadtban jelentek meg.

A 20. században alkotott, alkot:

Lohr Ferenc

Pesten született. Az Iparművészeti Iskolán és a müncheni akadémián tanult. Mintegy 60 katolikus templomban festett freskókat és ornamentikát. Főbb munkái *az óbudaí-, az angolkisasszonyok-, az aradi-, a kolozsvári minorita-, a kalocsai székesegyház, a székesfehérvári ferences-, a gyöngyösi ferences-, és a debreceni görögkatolikus templomban, stb.* találhatóak.

Würtz Ádám

Bravúros technikájú grafikus. Munkácsy-díjas. Rézkarcain gyakran használja fel a magyar folklór motívumait. Mint illusztrátornak, nagy szerepe volt a modern magyar könyvművészet fejlődésében.

Jelentősebb szobrászok

Georg Rafael Donner

Osztrák származású szobrász. Pozsonyban és környékén 1727-1739-ig készített oltárokat és szobrokat. A Donner tanítványok munkássága a magyar barokk szobrászat jelentős fejezete.

A 18. században alkotott:

Baumgartner Bernát

Jezsuita asztalos-szobrász. Trencsénben, Esztergomban, Bécsben, Székesfehérvárott dolgozott. A század szerzetes-szobrászainak egyik legtehetségesebbje. Munkái: oltár-szobrok, ebédő, könyvtár, és színházberendezések. *Legszebb műve a székesfehérvári egykori jezsuita templom rokokó sekrestyeberendezése.*

Hebenstreit József

A 18. sz. közepének és végének legjelentősebb pesti szobrásza. Az ország minden részében dolgoztatták. Főbb munkái: *a budapesti Egyetemi templom kőfaragó munkái, a szécsényi ferencesek mellékoltára és szőszéke, az egri minorita, a belényesi, a jászberényi, és a beszterce-bányai templom faragott oltára*. Kő és fāfaragással, stukkóval, épületplasztikával és oltárszobrászattal egyaránt foglalkozott.

Krauss Johann Anton

A korszak egyik legkiemelkedőbb barokk mestere. Fő művei a jászói premontrei templom és az egri egykori jezsuita templom főoltára.

Stulhoff Sebestyén

Szerzetes szobrász. 1753-ban készítette el a tihanyi apátsági templom rokokó berendezését.

A 19. században alkotott:

Bauer György

Szobrász, Esztergomban és Egerben dolgozott. Fő műve az egri kálvária kápolna domborművei.

Kauser szobrász, kőfaragó és építész család a 19-20. sz.-ban dolgozott

1815-ben telepedtek le Pesten. A család tagjai, valamennyien Pesten születtek: József, János, Lipót és Gyula. Számos pesti és vidéki építkezés kőfaragó munkáit készítették. Lipót és József építésszek művészete a romantikából az eklektika felé fordult.

Stróbl Alajos

A magyar szobrászat kiemelkedő mestere, 40 éven át a Képzőművészeti Főiskola tanára. Számos szobrot készített, főleg budapesti középületekre, többek közt *az Operaház, a Vigadó, a Nemzeti Múzeum (Arany János), a budai várban (Szent István), valamint Széchenyi István, Semmelweis, Liszt Ferenc (Zeneakadémián), Dobó István (Eger), stb.* 1926-ban halt meg.

Jelentősebb építésszek és építőmesterek

A 17. – 18. században alkotott:

Mayerhoffer András

A magyar barokk építészeti egyik legjelentősebb alakja Salzburgból vándorolt be. *A magyar kastélytípus megteremtője*. A ráckevei Savoyai kastély építésénél pallér. Legjelentősebb művei, *a gödöllői, péceli, aszódai, és hatvani kastély, a budapesti egyetemi (pálos) templom és a Kriszt-ház*.

Hölbling János

Barokk építész, császári építőmester. A budai királyi palota újjáépítésén és több budai építkezésen dolgozott, valamint felépítette a *dunaföldvári plébániatemplomot*.

Lukas von Hildebrandt

Az osztrák barokk vezető építész. Főleg Ausztriában dolgozott. Magyarországi fő műve a ráckevei *Savoyai kastély, 1702*.

A 18. században alkotott:

Hefele Menyhért

A magyar későbarokk másik jelentős mestere. Fő munkái a *szombathelyi székesegyház, a püspöki palota és a szeminárium épülete*.

Franz Anton Hillebrandt

Osztrák építész, később a magyar királyi kamara vezető építész lett. *A budai királyi palota építkezéseinek vezetője*. Részt vett több palota és templom tervezésében és építésében.

Franz József

Az egri püspök építész. Önállóan tervezte és építette a *tiszapüspöki, a kerecsendi, egerbaktai, kápolnai, demjéni, felsőtárkányi, kiskörei, kömlői, tiszánánai és maklári templomot* valamint több egri polgárházat.

Hartmann Antal

Esztergomi helyi építőmester. Legjelentősebb műve az *esztergomi Városi Tanácsház* (Bottyán ház)

Buck József

Építész és rajztanító. 1787-ben Pécsre nevezték ki rajztanítónak. A pécsi Székesegyház restaurálásához terveket készített, de nem ezek valósultak meg.

A 19. században alkotott:

Hild József

A magyar klasszicista építészeti egyik legnagyobb mestere. Ausztriában és Magyarországon működő építész család legjelentősebb tagja. Számos köz és magánépítkezése közül legjelentősebbek *az egri és az esztergomi székesegyház, pesten az Európa Szálló, a Valero selyemgyár és a lovasberényi kastély*

Pákh János

Építőmester. Főbb munkái, *az esztergomi Szent Anna templom és kanonoki házak*. Az esztergomi bazilika építészvezetője. A pannonhalmi könyvtár építését is ő fejezte be.

Fruchmann Antal

Győri rajztanár és építész. Több épületet tervezett Győrben. Fő műve a *balatonfüredi kerek templom*.

Ifj. ZitterbARTH MátvÁS

Ausztriából származott építészcsaládból. A klasszicizmus legtöbbet foglalkoztatott mestere. Főbb munkái a *pesti vármegyeháza, a régi Nemzeti Színház és a Vakok Intézete*.

Steindl Imre

Az eklektikus építészeti stílus követője. Fő művei Budapesten, a *Tudományegyetem Múzeum-körúti épülete és a neogót Országgház*.

A 19. – 20. században alkotott:

Schulek Frigyes

A romantikus építészeti késői képviselője. Jelentősebb munkái a *karcsei és jáki román templom, a visegrádi Salamon-torony és a budapesti Mátyás-templom restaurálása*. A purista restaurátor iskola követője. Legfőbb műve a *budai Halászbástya*.

Lechner Ödön

A szecesszió sajátos magyar építészeti stílusát alakította ki. Fő művei: budapesti *Iparművészeti Múzeum, Postatakarékpénztár, Földtani intézet és a kőbányai templom*.

Lang Adolf

Bécsben tanult, majd Budapesten telepedett le. Ekkor építette a *régi Zeneakadémia és a régi Múcsarnok* épületét. Későbbi munkái a *budapesti Magyar Színház, a pécsi Nemzeti Színház, a pécsi új városháza, a kassai színház, és a szegedi Kultúrpalota*.

Baumgarten Sándor

Az eklektikus és szecessziós stílus követője. Fő művei: a *Tudományegyetem központi épülete, az Erzsébet Nőiskola, és a Vakok Intézete*.

Weichinger Károly

Kossuth-díjas építész műegyetemi tanár. *Városrendezési (Győr és Pécs) és középületterveket készített*. (Budapest Központi Városháza, Szilágyi Erzsébet Gimnázium, Építőipari Műszaki Egyetem, Vigadó, a Gellérthegy volt pálos kolostor, és a pécsi Pálos Templom, stb.)

Hübner Tibor

Építészeti irodája volt Budapesten. Tervei szerint épült a *Magyar Nemzeti Bank* több vidéki székháza, valamint több pesti bérház irodaépület és iskola stb.

Sedlmayer János

Ybl-díjas építész. Az Országos Műemléki felügyelőség tervezője. Főbb munkái: *Sopron, Kőszeg, Visegrád és Nagyvácszony műemlékeinek helyreállítása*.

Jelentősebb iparosok és iparművészek

A 18. században alkotott:

Fassola Henrik

Mű és épületlakatos.

Würzburgból, az egri püspök meghívására költözött Egerbe 1758-ban. Eleinte a vármegyeháza lakatosmunkáin dolgozott (folyosórács és kapu), majd még több palotában végzett iparművészeti értékű lakatosmunkát. *A környéken vasérclelőhelyeket fedezett fel, és társulva bányát szervezett, majd megalapította az ómassai kohót.*

A 19. században alkotott:

Jungefer Gyula

Mű és épületlakatos mester, iparművészeti bronz és fémműves.

Fő munkái: a budapesti királyi vár lakatosmunkái, a Vámház, az Országház, az Operaház, a Bazilika, a Keleti-pályaudvar, a Vigadó, a Múcsarnok, stb. kapui és rácsai. *Ő teremtetette meg a növényi ornamentika kovácsoltvas stílusát.*

Vogel Sebestvén

Asztalos és belsőépítész.

Az első manufaktúra megalapítója. 1811-ben a pesti Német Színház, később a Vigadó teljes berendezését készítette. Több vidéki lerakatot létesített.

Steindl Ferenc

Bútorasztalos mester.

Apja műhelyében dolgozott. Számos jó kivitelű biedermeier és neobarokk bútort készített. Fénykorában a klasszicizmus hatott rá. Többek között dolgozott a Vigadó berendezésénél. Legjelentősebb munkája a Jedlik Anyos számára készített biedermeier garnitúra. Az 1842-43-as Iparműkiállításon díjat nyert.

Id. Stornó Ferenc

Festő, építész és restaurátor.

Festőcsaládból származott. Az egész ország területén számos oltárképet festett és restaurált, apjával együtt dolgozott. Üvegablak terveket is készített (garamszent-benedeki apátsági templom) páratlan értékű *műgyűjteménye Sopronban* a család birtokában ma is látogatható.

Tischler Antal

Rajzoló és rézmetsző.

A század egyik legjobb rézmetszője. eleinte Egerben majd Budán működött. Dugonics Etelkájához készített illusztrációi, valamint Orczy Lőrinc arcképe és a korona hazahozataláról készített nagyméretű metszete a kor kiemelkedő alkotásai közé tartozik.

Hochrein József

Festő és litográfus.

Pécsen élt, miniatűröket festett és néhány oltárképet. Nyomdát alapított, ahol litográfiákat készített. Pécsről is több metszete ismert.

Seltenhofer Frigyes

Harangöntő.

Zittából vándorolt Sopronba, ahol a harangöntő család 1816 és 1945 között működött. Az egész ország számára, több ezer harangot készítettek.

Schandt András

Harangöntő.

Pesten működött. Újra öntötte a kecskeméti és a szepeshelyi templom harangját, valamint többek között az ő munkája a péceli református egyház és a kassai domonkosok templomának harangja.

Rauschmann József

Órás a budai várban.

A csillagvizsgáló részére matematikai órát készített. Az alcsúti és seregélyesi kastély számára is készített órákat. Az Országos Levéltárban őrzik 1829-ből való falióráját.

Kiadja a Körtánc Egyesület
(ötlet: Kalla Éva és Soproni Ágnes)
Szerkesztette: Fellegi Tamás
Szerkesztőségi konzulens: Kiss Gy. Csaba
Készült a Magyar Televízió Rt. nyomdájában
Felelős vezető: Modla László
Táskaszám: 98018
ISSN 1418-463X

963 03 8542 3